

Розділ 1. Сутність та зміст політичного процесу.

Мета розділу: освоєння теоретичних знань щодо сутності, змісту політичного процесу і політичної діяльності, особливостей їх розвитку в умовах демократії; світоглядно-ідеологічних засад, способів регулювання політичного процесу; набуття практичних вмінь і навиків та їх застосування для аналізу політичних процесів в сучасній Україні.

Результати навчання за розділом

Після вивчення розділу слухачі повинні:

- оволодіти знаннями про змістовні, інституційні, функціональні, світоглядно-ідеологічні характеристики політичних процесів в умовах демократизації українського суспільства та про механізми їх регулювання;
- здобути вміння самостійного аналізу сучасних політичних процесів і використання набутих теоретичних знань в практичній політико-управлінській діяльності державних службовців;
- сформувати навички наукового критичного мислення та системного аналізу

Зміст розділу

- Тема 1.1. Політичний процес і політична діяльність
- Тема 1.2. Процес демократизації в контексті теорії модернізації («демократичного транзиту»)
- Тема 1.3. Світоглядно-ідеологічні засади демократизації політичного процесу
- Тема 1.4. Нормативне регулювання політичного процесу за демократії.

ТЕМА 1.1. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Політичний процес – одна з базових категорій політичної теорії, що характеризує сутнісні ознаки політики і політичних відносин, політичних цінностей і політичної діяльності суб'єктів політики.

☞ У найширшому розумінні **політичний процес** – це функціональна характеристика політичної системи, зміст якої визначається виконанням суб'єктами політики своїх специфічних ролей та функцій.

За змістовною точкою зору здійснення суб'єктами своїх функцій політичний процес виражає розподіл та перерозподіл ресурсів влади, здійснення мобілізації громадян, прийняття рішень, контроль за елітами та інші форми політичної активності груп та громадян. До політичного процесу включені і такі форми політичної активності населення, як заколот, терор, діяльність нелегальних партій та ін.

☞ Зміст **політичного процесу** складає певну послідовність дій суб'єктів політики щодо реалізації їхніх інтересів. І насамперед, інтересів, пов'язаних з здобуттям, використанням та утриманням влади.

Всі форми політичної поведінки об'єднує одна й та ж внутрішня потреба: вплинути на політичні рішення, які приймаються державною владою.

➤ **Головна, центральна проблема політичного процесу полягає в прийнятті (та реалізації) політичних рішень, які повинні інтегрувати різні інтереси громадян та бути виражені в відповідній їм складній системі загально колективних цілей (політичної волі суспільства).**

Спільне вироблення (загально) колективних цілей здійснюється на перетині інтересів і дій офіційних органів та інститутів влади, впливу груп інтересів, а також інститутів загалу (профспілок, ЗМІ та ін.). Але провідну роль відіграють вищі інститути державної влади.

У політичному процесі розрізняють суб'єктивний (мотиваційний) та об'єктивний аспекти.

☞ **Суб'єктивний аспект** проявляється через діяльність індивідів і суспільних груп.

Суб'єктивний аспект становлять ідеології, політичні доктрини, політичні програми, система цінностей і норм, що їх поділяють люди, їхні наміри, схильності і емоції, знання ситуації, у якій люди реалізують свої цілі. Наслідком політичної діяльності може бути зміна відносин: політичної влади, суспільних, міжкласових, міжгрупових, міжнаціональних та всередині цих спільнот.

☞ **Об'єктивний аспект** – це глобальний результат діяльності людей.

Об'єктивний аспект політичної діяльності часто не відповідає прагненням суб'єктів політичного процесу, бо поряд із сподіваними результатами можуть бути й несподівані.

Як стверджує Семенченко Ф. “головним протиріччям політичного розвитку сьогодні є розбіжність інтересів народу в демократизації суспільного життя з інтересами частини управлінсько-бюрократичних кіл, що узурпували владу, і реалізують волюнтаристичні моделі політичного розвитку і тим самим гальмують політичні й економічні реформи в

Україні” (Семенченко Ф. Політичний процес і проблеми формування гуманістичної традиції у сучасному суспільстві // <http://experts.net.ua/analytics/document5917.shtml>).

Політичний процес здійснюється через різні комунікації, канали зв'язку, взаємодії. Це можна продемонструвати на прикладі зіставлення “входу” й “виходу” в політичній системі. Якщо на “вході” найсуттєвішим з огляду на функціонування політичної системи є вплив на неї різних політичних сил, які немовби “завантажують” її, то на “виході” повною мірою виявляє себе владно-управлінська спрямованість політичної системи, її роль регулятора в суспільстві.

Найважливіше значення завжди має ступінь участі у політичному процесі як широких мас, так і кожного громадянина.

В Україні виділяють як мінімум, три рівні політичного процесу (Взаємовідносини держави і суспільства // http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/G1-6_cnv.htm):

1 – повноправним суб'єктом політичного процесу може виступати окремий громадянин, що сформував на підставі власних соціальних якостей, набутих природним шляхом, якості істоти політичної. Тобто той, хто усвідомив свої спроможності і покликання до активної участі в державних та суспільних справах. Це – критерій інтенсивності політичного процесу.

2 – суб'єктом виступає конкретна соціальна спільнота. Її склад визначається приналежністю до певної професії, досить обмеженим колом специфічних інтересів та потреб, що виходять за рамки повсякденності, а також суттєвими демографічними або етнічними ознаками, що спонукають до політичної діяльності. Це – критерій суб'єктно-видимої предметності політичного процесу.

3 – суб'єктом виступає соціум у найширшому сенсі цього слова, тобто окреме суспільство, нація або народ. Волевиявлення народу є вихідною і прикінцевою субстанцією політичного процесу. Формуючи, в ідеалі, політичну систему, воно покликане визначати політику загальнонародних осіб-лідерів та напрям політичного процесу, а також забезпечити дотримання національних інтересів, кожен з котрих має містити інтерес особистий. Однак між ідеалом і дійсністю завжди існував і, очевидно, буде існувати якийсь проміжок, в якому вирішального значення набуває політична позиція індивіда-лідера або інтереси конкретно-соціальної або конкретно-економічної спільності людей.

Таким чином, сутність політичного процесу в Україні вбачається у природному, еволюційному досягненні суспільно корисного балансу між політичним впливом кожного з його суб'єктів.

У сфері економіки людина формується як виробник через своє відношення до трудової діяльності. У сферах національній, культурній або духовній такими чинниками є, відповідно, усвідомлення людиною своєї національної приналежності, її відношення до культурних цінностей, до своєї історії і до певного світогляду. У сфері політики основним чинником, що визначає формування людини або соціальної спільності людей як учасників політичного процесу, є їхні взаємини з владою, владними структурами та їхніми конкретними представниками.

Політичний процес охоплює способи і стиль політичної діяльності, форми і методи її здійснення в межах політичних інститутів, способи реалізації наявних політичних норм, а також різноманітні види політичної діяльності: збирання, аналіз, використання інформації, ухвалення і здійснення рішень, соціальний контроль. У політичному процесі відбувається реалізація політичних норм, підготовка і проведення політичних дискусій з політичних проблем, обстоювання політичних позицій з використанням різних засобів і методів політичної боротьби. Характерна його риса – зв'язок з політичною владою, а учасники – різноманітні суспільно-політичні сили, партії, рухи, індивіди як окремі громадяни або як лідери.

Об'єктами і формами реалізації дій учасників політичного процесу можуть бути:

- державні органи, утворені шляхом їх виборів;

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

- масові організації, створені шляхом волевиявлення громадян, об'єднаних у суспільні організації;
- політико-правові норми, вироблені шляхом регулювання процесу підготовки і прийняття законів, безпосереднього вияву волі громадян (референдуми, з'їзди, збори тощо);
- системи управління основними сферами державного і суспільного життя тощо.

Слід підкреслити, що країни світу мають різний рівень динамічності, а також різну спрямованість політичних процесів. Більш того, виникають ситуації, коли в одному політичному процесі діють два і більше різноспрямованих та неоднорідних субпроцеси.

Прикладом протікання субпроцесу можна бути етноконфесійний конфлікт між англійцями та ірландцями, протестантами та католиками, який мав місце на території однієї з найстабільніших країн світу, Великобританії, протягом століть.

За значущістю тих чи інших форм регулювання політичних відносин політичні процеси поділяють на базові та периферійні (Пойченко А.І. Сутність і структура політичного процесу // Політологія: Підручник для вищих навчальних закладів / За заг. ред. канд.філос.наук Ю.І. Кулагіна, д-ра іст.наук, проф. В.І. Полу різа. – К.: Альтерпрес, 2002. – С. 268).

☞ ***Базові політичні процеси** характеризують способи залучення та участі широких соціальних верств населення у відносини з державою, форми перетворення інтересів та вимог населення в управлінські рішення, типові прийоми формування політичної еліти, підготовки й висування лідерів та ін.*

У цьому розумінні базові політичні процеси можна розглядати як процес участі у державному управлінні (участь у прийнятті рішень, законодавчому процесі та ін.)

☞ ***Периферійні політичні процеси** відбивають динаміку формування окремих політичних асоціацій (політичних партій, груп тиску тощо), розвиток місцевого самоврядування, а також інші зв'язки й відносини у політичній системі суспільства, які проте не справляють впливу на домінуючі форми та способи реалізації влади.*

Зі зміною форм, методів і функцій, які використовуються органами державного управління, змінюються й самі базові та периферійні політичні процеси.

У зв'язку з цим розглядаються три режими політичного процесу (див. Пойченко А.І. Сутність і структура політичного процесу // Політологія: Підручник для вищих навчальних закладів / За заг. ред. канд.філос.наук Ю.І. Кулагіна, д-ра іст.наук, проф. В.І. Полуріза. – К.: Альтерпрес, 2002. – С.270.; Процеси демократизації сучасних суспільств // Юрій М.Ф. Політологія. – К.: Дакор, 2004. – С. 296).

1 – режим функціонування, який не виводить політичну систему за межі взаємовідносин громадян та інститутів державної влади, що склалися на даний час. У цьому режимі політичні процеси відображають просте відтворення структурами влади рутинних, щоразу повторюваних відносин між елітою та електоратом, політичними партіями, органами місцевого самоврядування.

2 – режим розвитку, який означає, що структури і механізми влади виводять політику держави на рівень, який дав можливість адекватно відповідати на нові соціальні вимоги та поклик часу. Такий характер політичних змін означає, правлячі кола зрозуміють цілі, та відповідно обирають методи управління, відповідно до змін, які відбуваються в соціальній структурі суспільства, а також змін у співвідношенні сил всередині країни й на міжнародній арені.

3 – режим занепаду, розпаду, коли відцентрові сили й тенденції обумовлюють розпад даного режиму правління.

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

Всі три режими існування політичного процесу характеризують постійну взаємодію різноманітних груп і громадян, що відносяться до них і які використовують різні канали й інститути політичної влади для задоволення своїх суспільно значущих потреб.

Політичний процес може розгортатися у різних просторових межах – на рівні будь-якого політичного співтовариства, що в тому чи іншому аспекті виступає як єдине ціле, як система. На цій підставі можна виділити:

- світові (глобальні),
- регіональні
- національні (у державницькому розумінні, тобто внутрішньодержавні) процеси.

Про світовий політичний процес можна говорити у тих випадках, коли міжнародна співдружність виступає як цілісна система держав із притаманними їм інтересами, з певними політичними структурами, діяльність котрих, так само, як і взаємодія окремих держав, є ланкою світового політичного процесу.

Об'єктивні умови існування, спільне історичне минуле, подібні проблеми сучасного розвитку дають підстави для того, щоб розглядати деякі регіони як систему, незалежно від того, наскільки тісним є їхнє організаційне об'єднання. А відтак можемо говорити про окремі політичні процеси на теренах Латинської Америки, Західної Європи, Східної Європи тощо. І, нарешті, найчастіше нам доводиться вести мову про політичні процеси, що відбуваються усередині окремих країн.

Стосовно кожного з цих політичних співтовариств поняття політичного процесу вживається як в однині, так і в множині.

➤ В однині поняття “політичний процес” використовується, коли мова йде про загальносистемний процес – функціонування політичних інституцій та сукупну діяльність суб'єктів політики в межах усієї політичної системи будь-якого рівня.

В кожному співтоваристві або суспільстві він має свою специфіку, етапи і результати. Особливістю розгортання політичного процесу в Україні в наш час, наприклад, є його перехідний характер, радикальний стиль політичної діяльності суб'єктів політики, складність досягнення компромісу між політичними силами, значна ускладненість політичних перетворень через відсутність узгодженої програми дій, достатньої кількості кваліфікованих політиків, зовнішній тиск і інше.

➤ У множині термін “політичний процес” вживається тоді, коли в рамках даної (глобальної або національно-державної) політичної системи виокремлюються різноспрямовані часткові процеси – сукупності політичних дій і подій, за допомогою яких суб'єкти політики прагнуть досягнути своїх специфічних цілей у певній сфері чи в певному питанні.

В Україні, зокрема, сьогодні можна чітко розрізнити державотворчий процес, конституційний процес, процеси національного відродження, економічної і політичної реформ, етнокультурний, геополітичний, виборчий тощо. Вони здійснюються через певні види політичної діяльності, спрямованої на отримання того чи іншого суспільного результату.

З точки зору здійснення елітою і електоратом своїх функцій, неприхованого чи прихованого здійснення державою своїх повноважень і прерогатив можна виділити відкритий і прихований (тіньовий) політичні процеси (Процеси демократизації сучасних суспільств // Юрій М.Ф. Політологія. – К.: Дакор, 2004. – С. 296–319.).

Відкритий політичний процес характеризується перш за все тим, що політичні інтереси груп і громадян систематично виявляються у електоральних перевагах, програмах партій і рухів, а також у інших формах публічних претензій людей до

державної влади. При демократії це виражається в безперервних контактах між групами, громадянами та інститутами влади, в обговоренні й запереченні приватних і спільних завдань, корегуванні політичного курсу, що здійснюється під впливом суспільної думки.

На протиположному відкритому тіньовий процес базується на публічно неоформлених політичних інститутах і центрах влади, а також на таких владних домаганнях груп і громадян, які за різних причин не передбачають звернення до офіційних носіїв влади. В якості центрів влади, до яких у такому випадку апелюють громадяни, можуть виступати заборонені, нелегалізовані і невизнані суспільством структури (наприклад, мафіозні об'єднання).

У політичному житті різних країн можна спостерігати як конвенціональні (легальні) форми політичного процесу, так і неконвенціональні (незаконні) вияви соціальної активності.

До конвенціональних форм належать дозволені владою демонстрації, пікети, політичні резолюції та запити парламентаріїв,

а до неконвенціональних – антиконституційні демонстрації, походи, діяльність підпільних політичних партій, революції, політичний тероризм тощо.

Детальніша характеристика і оцінка змісту політичного процесу пов'язана з аналізом різних форм його протікання. Виходячи з особливостей характеру цих форм, політичні процеси досить умовно поділяють на такі, що

- базуються на соціальному конфлікті через непримиренність інтересів суб'єктів політичного життя
- ті, що спираються на соціальний консенсус.

За конфліктною моделлю Р. Дарендорфа, політична система є відкритим простором зіткнень соціально-політичних суб'єктів; конфлікт сам підштовхує суспільство до утворення механізмів та інститутів його попередження. У такому контексті політичний процес слід розуміти, з одного боку, як процес боротьби між соціальними групами (елітами) за владу, її статуси, повноваження і ресурси, з другого боку, як процес формування політичних механізмів попередження і розв'язання конфліктних ситуацій.

☞ ***Політичний конфлікт** – це вид соціальних конфліктів, що виникають і розвиваються в процесі боротьби за владу, її використання, опозиції до неї і т.д.*

Політичні конфлікти мають свою соціальну базу (класи, прошарки, нації, групи, партії, особистості), джерела і причини становлення, розвиток і механізми вирішення або згасання.

Феноменологія конфлікту розрізняє три головних типи політичних конфліктів:

- конфлікти інтересів, які переважно мають місце в економічно розвинутих та усталених державах.
- конфлікти цінностей - більш характерні для країн, що розвиваються, з нестійким державним ладом, чи для суспільств у перехідному стані (наприклад, “демократичного транзиту”), в яких загострюються ідеологічні протиріччя.
- конфлікти ідентифікації зустрічаються в політичній сфері тих суспільств, де окремі суб'єкти ототожнюють себе з певною групою (етнічною, мовною, релігійною, культурною), а не із суспільством у цілому.

Існування конфліктів у суспільстві – це, як правило, нормальний стан суспільства, у якому виникають і вирішуються протиріччя. Будь-який конфлікт, якщо він визрів, може через загострення, ескалацію вирішитися в гострих формах, коли знищуються всі сторони протиріччя (конфлікт поїдає сам себе), або в утворюючому руслі – відновлення, зміна, створення нової дійсності через співробітництво, компроміс, пошук нових альтернатив взаємодії політичних сил, щоб вийти з конфлікту. Процес

зародження, розвитку і вирішення конфліктів політичних сил визначається ступенем розвиненості демократії в державі, рівнем політичної і правової культури населення і політичних лідерів суспільства.

Розвиненість гуманістичних традицій у політичному процесі визначається спроможністю держави, політичної влади попереджати конфлікти, регулювати хід їх протікання і механізми вирішення, пошуками засобів нейтралізації руйнуючих конфліктів (наприклад, сепаратизму). Якщо політична влада органічно “влаштовується” у політичний процес, не вносить великих подразнюючих впливів, то вона перетворюється в необхідний і бажаний компонент політичного процесу. Якщо ж політична влада приймає рішення, що суперечать законам суспільного розвитку, що протистоять природному руху суспільства від одного якісного стану до іншого, то така влада з неминучістю, рано або пізно, іде з політичної арени (Семенченко Ф. Політичний процес і проблеми формування гуманістичної традиції у сучасному суспільстві // <http://experts.net.ua/analytics/document5917.shtml>).

Зрозуміло, що конфлікти несуть в собі серйозну загрозу стабільності суспільства, однак вони виконують і позитивні функції. Так, конфлікт запобігає застою і закостенінню соціально-політичної системи; ефективно розв’язання конфліктів сприяє оновленню і прогресивним змінам у системі, інтегруючи і мобілізуючи населення; політичний конфлікт посилює соціальні ресурси влади; він часто приводить до появи нових форм лояльності у соціальних відносинах.

Якщо зіткнення протилежних сторін конфлікту (держав, народів (тощо)) переходить у батальну стадію зі застосуванням збройних засобів, то конфлікт переростає у свою крайню форму – війну.

👉 Війна – організована збройна боротьба між державами, націями, чи класами.

При вивченні політичного процесу головним чином аналізуються політичні наслідки війн. З одного боку, на початку війни спостерігається консолідація народу навколо війська і державних органів, в цілому укріплюються позиції владної еліти, зокрема її легітимність (у разі перемоги). З другого боку, для політичної еліти, що потерпає поразку, починаються складності: народ не вибачає їй втрат, жертв і руйнувань війни; влада, яка програла війну, вимушена піти з політичної арени. Отже, після поразки у війні перед нацією (народом) відкривається нова доба історії – конституювання нової політичної системи.

👉 Революція – докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового, прогресивнішого.

Революції бувають насильницькі й мирні (оксамитові). Революція супроводжується також жорсткою боротьбою всередині її прибічників із програмних, доктринальних питань, через характер і шляхи перетворень; вона характеризується можливістю розколів, переслідувань та утисків не лише її прямих супротивників, але й відступників.

Оскільки революції найчастіше виникали наприкінці затягнутих, глибоких соціально-економічних і політичних криз, що були спричинені егоїстичною та неперспективною політикою правлячих груп чи наслідками війн, то їх сприймали як необхідний вихід із загальнонаціональної катастрофи.

Природному ж протіканню політичного процесу в сучасних державах, що здійснюють модифікацію чи модернізацію або знаходяться на шляху “демократичного транзиту”, більш за все притаманна політика реформ.

👉 Реформа політична – законодавчі зміни політичної системи відповідно до забезпечення цивілізованих умов розвитку суспільства.

В ході реформ регулюються або коригуються відносини між соціальними групами в ім'я збереження громадського порядку, при цьому хід політичного процесу контролюється владою.

За своєю природою, реформи є поступками правлячої еліти під тиском опозиції, невдоволення соціальних верств. Тому шлях реформ часто визначають як політику компромісу між правлячими групами та їх соціальними опонентами, політику, що, заради збереження соціально-політичної системи як цілого, йде на зміну окремих її частин. Ініціюватися реформи можуть як «зверху», так і «знизу», з чим влада має рахуватися.

Як правило, реформи, що запізнились, не дають бажаного ефекту; а ті, що нав'язуються суспільству силоміць, поза соціальних потреб, можуть привести до акцій непокори і навіть до революційного опору мас. Реформи, що проводить держава, нерідко викликають незадоволення як консервативних груп (що не сприймають новації), так і радикалів.

Невдалі реформи можуть привести до контрреформ.

👉 **Контрреформи** — це часткова чи цілковита відмова від суспільних інновацій, які були здійснені під час реформування, та запровадження змін, протилежно спрямованих вектору попередній реформ.

Причиною запровадження контрреформ можуть стати принципові помилки попередніх реформаторів, невиправдані “перегини” влади, а найчастіше бажанням владної еліти повернути собі привілеї чи прерогативи, що були втрачені в ході реформ-поступок.

Особливу роль у політичному процесі відіграють соціально-політичні інститути.

Модель, що описує функції інститутів у політичному процесі, розробили Г. Алмонд і Г. Пауелл. Вони виділяють п'ять основних функціональних фаз політичної динаміки і відповідних їм носіїв у вигляді інститутів, що переважно пов'язані із здійсненням тієї чи іншої функції у політичному процесі.

На першій фазі артикуляції індивідуальних і групових інтересів носієм функції їх вираження виступають групові об'єднання (“групи інтересів”). Наприклад, такими можуть виступати об'єднання бізнесменів і профспілки, які репрезентують нерідко різні інтереси підприємців і найманих працівників з проблем економічних реформ (приватизації чи лібералізації цін).

Наступна фаза і відповідна їй функція агрегування інтересів пов'язана уже, в основному, з діяльністю політичних партій. Тут відбувається селекція й об'єднання у єдину партійно-політичну позицію досить різних інтересів індивідів та груп. Це яскраво проявляється, наприклад, у діяльності соціал-демократів різних країн, що прагнуть об'єднати інтереси та вимоги міських робітників і службовців, фермерів і підприємців в узгодженій партійній платформі (програмі).

На стадії вироблення політичного курсу інтегруючу роль відіграють представницькі та законодавчі органи, які формують колективні рішення.

Стадія реалізації прийнятих рішень пов'язана, головним чином, із функціонуванням інститутів виконавчої влади, які організовують для цього необхідні заходи та вишуковують потрібні ресурси.

У практиці державної політики нерідко бувають випадки, коли за непередумані рішення, прийняті одними особами чи органами, несуть відповідальність їх виконавці, як це мало місце, наприклад, з відомим рішенням про введення радянських військ до Афганістану.

Етап контролю та арбітражу у межах політичного курсу належить до діяльності інститутів судового і конституційного нагляду, що виконують функції ліквідації неузгодженостей між організаціями та групами на основі визначених норм.

Слід зазначити, що певна політична роль, зафіксована за конкретним діячем або за певним політичним інститутом, не означає їхнє право монопольного або довічного володіння нею. Тим більше, що в умовах глобального поширення комунікаційних систем, гуманізації та демократизації розвитку всіх наявних різновидів політичних систем повноважним виконавцям такої ролі усе частіше й усе більше доводиться ділитися нею з пересічними учасниками політичного процесу і навіть з тими, хто не включився в нього або тільки готується це зробити. Вирішальне значення тут мають підвищення інформованості та компетентності усіх громадян, вдосконалення та збагачення засобів їхнього впливу на політичний процес, включаючи розвиток підконтрольності органів влади громадянським інститутам, і, нарешті, зміцнення демократичних цінностей та традицій як загальна тенденція гуманістичного розвитку людської цивілізації (Взаємовідносини держави і суспільства // http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/GI-6_cnv.htm).

Зміст політичного процесу розкривається у різних формах політичної діяльності.

 Політична діяльність – це невід’ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп (класів, партій, суспільних організацій тощо), спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед, завоювання, утримання і використання влади.

До структури політичної діяльності входять об’єкти (політична влада, політико-владні структури), суб’єкти (політичні партії, суспільні рухи, політичні діячі та державні посадовці, державні та політико-владні структури), процес діяльності.

➤ **На характер політичної діяльності впливають об’єктивні (потреби, інтереси) й суб’єктивні (політична свідомість і політична культура) детермінанти.**

У структурному відношенні політична діяльність не набагато відрізняється від людської діяльності взагалі. Їй також передують певні конкретно-історичні умови, у цих умовах формується мета, що розділяється згодом на конкретні завдання, виявляються шляхи, форми та засоби досягнення запланованого результату, прогнозуються наслідки діяльності.

Принципова відмінність політичної діяльності від загальнолюдської полягає у тім, що вона втягує у себе найрізноманітніші інтереси величезних мас людей, розмір та обсяг яких виходить за рамки окремих спільностей, націй, суспільств, держав.

Як зазначає Пойченко А.І., політична діяльність у сучасному світі є проявом двох основних форм демократії: представницької і безпосередньої. Основним джерелом представницької політичної діяльності є волевиявлення громадян суспільства. Обираючи своїх представників до органів законодавчої, виконавчої, судової влади громадяни делегують їм політичну владу, яка належить їм за конституцією. До безпосередньої політичної діяльності належить робота у складі партійно-політичних та суспільних структур. Вона регламентується двома видами норм: правилами (тобто законами, які є загальними для всіх громадян) і статутами (які регулюють права та обов’язки членів суспільних організацій). (Пойченко А.І. Діяльність суб’єктів політики: сутність, призначення // Політологія: Підручник для вищих навчальних закладів / За заг. ред.. канд.філос.наук Ю.І. Кулагіна, д-ра іст.наук, проф.. В.І. Полу різа. – К.: Альтерпрес, 2002. – С.265–283.)

Результативність політичної діяльності, віддзеркалюючись у якості політичних відносин та їх “валентності” (творення “+” або руйнація “-”), вичерпно характеризує ступінь зрілості сформованих об’єктивно або утворених ситуативно соціально-політичних спільностей людей як повноправних суб’єктів політичного процесу. Скажімо, ставлення

широкого загалу громади до тих або тих політичних інститутів та лідерів, до їхньої політичної ролі у суспільстві надзвичайно суперечливе і варіюється від край негативно до порівняно прихильного. Аналогічне ставлення завжди існує щодо політичного минулого та політичного майбутнього влади з усіма її компонентами та дійовими особами (Взаємовідносини держави і суспільства // http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/GI-6_cnv.htm).

Для західної політологічної думки характерні **три концепції політичної діяльності** (за Жаном Бодуеном) (див. Пойченко А.І. Діяльність суб'єктів політики: сутність, призначення // Політологія: Підручник для вищих навчальних закладів / За заг. ред.. канд.філос.наук Ю.І. Кулагіна, д-ра іст.наук, проф.. В.І. Полуріза. – К.: Альтерпрес, 2002. – С.265–283.).

1 – це *елітарна модель*. В її основі – ідея переважної участі в політичній діяльності еліти суспільства. Вважається, що широкий загал не повинен приймати участь у політичному житті держави.

2 – це *теорія плюралізму еліт*.

Прихильники плюралістичної теорії політичної діяльності досить критично ставляться до підходу до керівної еліти як однорідного панівного прошарку, якому властиве самовідтворення. Вони погоджуються з існуванням у суспільстві керівної еліти, проте вважають, що слід говорити не про одну “еліту”, а про “еліти” у множині. Представниками теорії плюралізму еліт є Роберт Даль (США), Раймон Арон (Франція).

Якщо коротко резюмувати різницю між “моністичною” (елітарна модель) і “плюралістичною” концепціями політичної діяльності, то вона виявляється:

- у розбіжностях щодо структури еліт: у першому випадку еліта вважається однорідною, а в другому – припускає наявність елементів іншого походження;
- у розбіжностях щодо природи влади: в першому випадку йдеться про владу, засновану на примусі, а в другому – на взаємних поступках;
- у розбіжностях стосовно концепції ліберальної демократії: моністична теорія песимістично підходить до демократії як до форми управління, а плюралістична теорія вбачає в ній майбутнє.

3 – це *концепції “моделей майбутнього державного управління”*. На противагу двом попереднім концепціям, у майбутньому не передбачається існування єдиної моделі управління державою або соціального устрою. Складність стосунків між державним апаратом і суспільством у цілому призводить до різноманітності форм державного управління та можливості їх змін. Історичний досвід, на думку прихильників цієї концепції, свідчить, що модель державного управління можна сформулювати на основі аналізу суміжних процесів, які відбуваються в суспільстві. Ці процеси досліджуються: «соціологією громадських організацій» (дослідження стосуються проблем, з якими стикаються різні громадські організації, та їхніх програм) і «соціологією політичної діяльності» (сфери політичної науки, яка нині швидко розвивається й намагається виявити закономірності політичних процесів у суспільстві).

При вивченні політичної діяльності слід враховувати такі її особливості:

➤ ***Специфічний зв'язок діяльності й бездіяльності, позитивних політичних дій, зміст яких полягає у тому, щоб зробити щось задля досягнення певної мети, і негативних політичних впливів, суттю яких є те, щоб перестати щось робити і дозволити статися певним подіям.***

У політичному житті конкретні наслідки може мати як активність, дія, так і пасивність, утримання від дії. У науковій літературі існують визначення державної політики, які наголошують на тому, що державна політика повинна розрізняти, що уряд намірюється зробити, та що фактично він робить, тобто урядова бездіяльність визнається та розглядається як альтернатива в урядовій діяльності.

➤ **Співвідношення виявів вмотивованої цілеспрямованої активності політичного суб'єкта і різних форм неусвідомленої, спонтанної участі людей у політиці, раціональних і нераціональних спонук і складників політичної діяльності.**

Зокрема, ті філософи та політологи, котрі дотримуються елітарних, тоталітарних та інших недемократичних концепцій влади, звичайно підкреслюють, а іноді й прославляють ірраціональні, неконтрольовані розумом і непідвладні логічному осмисленню мотиви і способи політичних дій. Для прикладу можемо назвати ідеї Ф.Ніцше, В.Парето, Д.Донцова. І навпаки – прихильники демократичних форм правління звертають увагу на необхідність осмислення, раціоналізації політичної діяльності, бо без того неможливо досягти узгодження групових інтересів, що реалізуються через неї, ненасильницькими методами забезпечити політичну стабільність.

Вилучити ірраціональні елементи з політичної діяльності неможливо. Навіть, в політиці їх трохи більше, ніж в інших сферах суспільного життя, також намічається тенденція до зростання їх кількості, в умовах, коли суспільство перебуває у тяжких, екстремальних умовах, а люди доведені до відчаю певними суспільними негараздами.

➤ **Парадоксальність наслідків політики.**

Інколи бувають ситуації, за яких нібито продумана і цілеспрямована діяльність призводить до зовсім інших, часто протилежних, неочікуваних і небажаних результатів. Це означає, що треба чітко розмежовувати усвідомлену мету політичної діяльності і можливість непередбачуваних її результатів.

Специфіка політичної діяльності полягає також у досить детальній регламентації її в законі. Правові норми встановлюються державою і порівняно з політичними та іншими нормами мають певні переваги щодо політики:

- а) закони накладають на людину і державу взаємні обов'язки, тобто певною мірою обмежують свавілля одне одного;
- б) мають відкритий, гласний характер і звертаються до кожного члена суспільства;
- в) відносно стабільні та найменше залежать від сваволі носіїв влади;
- г) характеризуються досить чіткою фіксацією прав і обов'язків їх виконавців, вносять у їхню політичну діяльність необхідну міру визначеності та передбачуваності.

У порівнянні з політичною діяльністю, де присутні вчинки і дії множини суб'єктів, об'єднаних загальною ціллю, політична поведінка містить різноманітні вчинки і дії одного суб'єкта.

Індивідуальну політичну поведінку, поряд із результатами суспільно-політичної діяльності, мабуть, можна визнати єдиним надійним критерієм для оцінки політичного лідера або представника політичної системи. Саме за ним громадська думка судить про їхні якості і реальні мотиви тих або інших дій.

Як сфера реалізації здібностей людини, політична поведінка специфічна ще й тим, що у подоланні протиріч між особистісними мотивами та установками, нормативною базою функціонування політичної системи та очевидними потребами суспільного прогресу, особистісне начало може виступити своєрідним “законодавцем”, здатним змусити усіх прийняти персональні правила. І не завжди ці правила, що можуть ситуативно відхилятися від громадської або колективної думки, суперечать закономірностям суспільного прогресу.

Науковці не виключають розуміння політичної поведінки як певної послідовності дій, що мають своїми передумовами об'єктивну оцінку сформованої політичної ситуації з погляду співвідношення і розташування сил, закономірностей та тенденцій розвитку. Об'єктивність цієї оцінки є своєрідною гарантією досяжності цілей політичної діяльності.

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

Політична поведінка являє собою сукупність привселюдних вчинків учасника політичного процесу або представника політичної системи, здійснених протягом порівняно тривалого проміжку часу, які характеризувалися певною логічною послідовністю (Взаємовідносини держави і суспільства // http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/G1-6_cnv.htm).

А. Колодій наголошує на тому, що в Україні перешкодою на шляху демократизації є недемократична поведінка політичних акторів, що знайшло свій прояв у недотриманні Конституції та законів, порушенні процедур політичної гри та ін. Саме через таку поведінку української правлячої еліти вона характеризує політичний процес в Україні в основному як недемократичний або мало демократичний. (див.: Колодій А. Україна все ще залишається у стані перехідної невизначеності // <http://meta.ua/search.asp?q=%EF%EE%EB%B3%F2%E8%F7%ED%E8%E9%2B%EF%F0%EE%F6%E5%F1%2B%D3%EA%F0%E0%BF%ED%E0&pg=2>).

Особливостями політичного процесу в Україні, що їх виділяє О.Г.Старіш, є:

- корумпованість та криміналізація владних структур;
- неструктурованість самого політичного процесу, викликаного високим ступенем поєднання і взаємозамінності політичних ролей, поєднання посад у законодавчій і виконавчій вертикалях, участь державних посадовців у фінансово-промислових групах та корпораціях;
- відсутність демократичних політичних традицій та політичної культури;
- більш відкрита (а відтак, більш зрозуміла) зовнішня політика, аніж внутрішня;
- відсутність загальнодержавної комунікаційної (яка включає весь спектр можливостей – від транспортних до креативних складових) системи.

До цього ж можна додати:

- існування у різних гілок влади, різних політичних сил відмінних уявлень про майбутнє України, про етапи і засоби досягнення цього майбутнього;
- розбіжність інтересів народу в демократизації суспільного життя з інтересами частини управлінсько-бюрократичних кіл.

ТЕМА 1.2. ПРОЦЕС ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ («ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ»)

З крахом комуністичної системи надзвичайної актуальності для посттоталітарних країн набуло вивчення особливостей політичних процесів в умовах демократичних перетворень. Демократизація сьогодні є однією з найпоширеніших та найістотніших складових світового політичного процесу. Вона охоплює не тільки Центральну та Східну Європу, але й Азію, Африку та Латинську Америку. Слід зауважити, що дослідження проблем переходу (транзиту) країн з авторитарними та тоталітарними режимами до демократії в сучасній науці активно ведуться з 60-х років ХХ ст. В рамках політичних наук сформувався цілий напрямок, що отримав назву порівняльної політології демократичного транзиту або транзитології (Theory of Transition). Щоправда, в науковому світі ще не склалася єдина термінологія щодо пояснення демократичних перетворень у політичному процесі. Одні науковці використовують термін «перехід», інші – додають слово «демократичний», треті – використовують кальку з англійського – «транзит», частіше – «демократичний транзит». Ми будемо використовувати саме останній з названих варіантів.

Дослідники вирізняють кілька моделей політичної трансформації, що беруть свій початок від теорії модернізації. Власне, теорію модернізації ще не можна визнати теорією демократичного транзиту, оскільки ставлячи за мету системні перетворення у економічній сфері, автори теорії модернізації розглядали демократизацію як щось вторинне, похідне від змін в економічних і соціальних структурах. Однак саме ця теорія стала поштовхом для подальших досліджень та розробки цілої низки демократичних теорій. Ще одним підґрунтям для подальших теоретичних розробок стала теорія політичної культури Г. Алмонда та С. Верби.

Теорія політичної культури поставила процеси демократизації в пряму залежність від рівня політичної культури суспільства. Її автори сформулювали поняття "громадянської культури", найбільш сприятливої для встановлення і функціонування демократичних інститутів. Ця культура характеризується високим ступенем взаємної довіри громадян і їх схильністю до компромісів та терпимості по відношенню до людей з іншими інтересами й політичними поглядами.

Згодом Г. О'Доннелл (у роботі «Делегативна демократія»), В. Меркель та А. Круасан (у роботі «Формальні та неформальні інститути в дефектних демократіях») своїми дослідженнями трансформаційних процесів у країнах Латинської Америки та Центральної і Східної Європи підтвердили, що в державах, де домінуючими є інші (відмінні від громадянської) типи політичної культури, процеси демократизації тягнуться дуже довго й призводять до появи «неповноцінних» (або, як їх назвали в. Меркель та А. Круасан – «дефектних») демократій, які інституційно відповідають всім демократичним вимогам, але сутність державно-владних відносин все ще залишається значною мірою авторитарною, що спотворює демократію у цих країнах.

Спираючись на теорію політичної культури, російський політолог В. Шейніс у роботі «Політична інтерлюдія...» виділив три основні фази політичного циклу для посттоталітарних країн з відсутньою громадянською культурою. Перша — криза і морально-політична ізоляція колишнього режиму; створення широкої антибюрократичної коаліції, що йде до влади з нечіткою та несистемною (у Шейніса – розпливчатою) демократичною і ринковою програмою. Друга — перемога або напівперемога цих коаліцій; вихід на авансцену "нової", нерідко ще більш хижацької бюрократії; дискредитація переможців в очах суспільства, розмивання їх соціальної бази, втрата підтримки широких мас і розпад коаліцій. Нарешті, третя фаза — повернення до влади

лідерів і організацій, генетично пов'язаних з колишнім режимом, які зуміли акумулювати масове розчарування і ностальгію за старим порядком. Зрозуміло, що за таких процеси демократизації починають згортатися.

Динамічна модель Д. Растоу (у роботі «Переходи до демократії. Спроба динамічної моделі») на відміну від теорій модернізації, які на думку Растоу дають функціональне пояснення демократизації, намагається врахувати історичну «генетичну» спадщину країни, що починає демократичні перетворення. Згідно з динамічною моделлю, необхідною передумовою незворотності демократичного транзиту є досягнення національної єдності. Наступною фазою є довготривала політична боротьба, в ході якої народжується та загартовується нова еліта, з'являються інститути громадянського суспільства, наростає участь громадян у політичних процесах – відбувається прищеплення суспільству громадянської політичної культури. Ця боротьба між новим і старим проходить досить жорстко і саме тому необхідна національна єдність. Адже в іншому випадку, попереджає Д. Растоу, наростатиме поляризація суспільства, яка призведе до дезінтеграції та розколу за регіональною, етнічною або якою-небудь іншою ознакою. Третя фаза є фазою прийняття рішень, насамперед, щодо інституціоналізації базових демократичних процедур. Нарешті, остання, четверта фаза – звикання до демократії – це час навчання для громадян і політичних еліт, освоєння техніки демократії і придбання необхідних для її функціонування навичок, внаслідок чого демократія починає працювати як відносно відлагоджений і цілісний механізм.

Процесуальна теорія також відстоює особливе значення історичної спадщини та факторів випадковості у формуванні соціальних та політичних інститутів як передумови демократизації. Тому для демократизації вирішальне значення має конкретнополітична ситуація на момент прийняття рішень щодо нових інституцій. Головною рушійною силою демократизації є політична еліта. Саме рішення та стратегія дій, що приймаються елітою, мають вирішальне значення для динаміки та результатів демократичних перетворень. Головною складовою демократизації в цьому випадку виступає сам політичний процес та здатність еліти як діючою сили політичних процесів важелями «політики як мистецтва управління» до вирішення надскладних завдань трансформаційного переходу.

Теорія хвиль демократизації (розроблена американським політологом С. Хантінгтоном у роботі «Третя хвиля демократії») наголошує, що демократизація є міжнародним процесом і здійснюється хвилями, захоплюючи відразу кілька країн, що відчувають взаємний позитивний і негативний вплив. Успішність внутрішньої демократизації залежить від того, наскільки сприятлива дія зовнішнього чинника. Внутрішня демократизація може привести до зависання країни між авторитаризмом і демократією, не дозволяючи можливості зробити певний вибір на користь якого-небудь з режимів; до нових спроб демократизуватися; до переривання демократичних процесів; до прямого переходу від стабільного авторитаризму до стабільної демократії, нарешті, до затвердження демократії в результаті деколонізації і успішного запозичення досвіду демократичного правління від країн-метрополій.

Демократичний транзит є принципово новим типом політичної трансформації, який характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням. Історичними типами політичної трансформації загальноприйнято вважати модернізацію, революцію та переворот.

Модернізація (С. Хантінгтон та Х. Лінц ототожнюють її з реформою) передбачає еволюційний та ненасильницький характер політичного процесу, поступове пристосування політичної системи до внутрішньосуспільних та зовнішньополітичних змін. Саме здатність конкретної політичної системи пристосовуватись до нових структурних факторів, соціально-політичних, економічних, етнонаціональних тощо змін у суспільстві забезпечує її стабільність та міцність. Як правило, стабільність свідчить не про відсутність змін, а про гнучкість та професійність системного реформування ненасильницькими методами, передбаченнями потенційно проблемних ситуацій,

налагодження політико-нормативних механізмів на своєчасне реагування державним апаратом на виклики зовнішнього середовища.

👉 **Модернізація** (фр. *moderne* – сучасний) — еволюційний процес набуття суспільствами тих рис, які прийнято вважати ознаками сучасної цивілізації. Модернізація може бути політичною, економічною, соціальною тощо.

Якщо модернізація завжди проводиться тільки «згори», то революції відбуваються лише за умови мобілізації широких мас. Революції поділяють на соціальні та політичні. Соціальні революції мають на меті соціальну трансформацію політичну боротьбу і тиск знизу на користь радикальних змін. Значно частішими є революції політичні, котрі кардинально змінюють як особистий склад державного й управлінського персоналу, так і характер державної влади. Основною умовою політичної революції є повна зміна владної еліти та репресії (знищення, нейтралізація) старої еліти. А. де Токвіль (у роботі «Старий порядок і революція») вважав, що революції є соціально-політичними кризами, спричиненими невдачами політичних перетворень. С. Хантінгтон причиною революцій називає мобілізацію для участі у політичних процесах нових соціальних спільнот зі швидкістю, яка не дає змоги наявним інститутам пристосуватися до них.

Тому в усталених демократичних суспільствах революції є неможливими, бо ці політичні системи спроможні розширювати участь у політичному житті й залучати до співпраці контреліти, не втрачаючи політичного контролю. Традиційно революцію вважають негативним явищем для державного управління, оскільки більшість революцій супроводжувалися людськими жертвами, економічним падінням, серйозною ломкою правових, ціннісних та морально-етичних засад суспільства. Дослідник революцій Шмуель Ейзенштадт у роботі «Революція та перетворення суспільства» вирізняє три особливі риси революції: насильство, новизна та всезагальність перетворень. Революція характеризується Ейзенштадтом як найінтенсивніший насильницький та усвідомлений процес з усіх соціальних рухів, в якому знаходить свій крайній вияв необмежена воля, глибокі відчуття, високорозвинена ідеологія соціального протесту.

👉 **Революція** (лат. *revolutio* – поворот, переворот від *revolvere* – перевертати) — позаправовий насильницький політичний процес, що супроводжується поваленням усталеного політичного режиму, докорінною ломкою державно-владних та радикальною реструктуризацією соціально-економічних відносин.

Близьким за методами і формами до революції є переворот. Однак цей тип суспільної трансформації не призводить до інституційних перетворень, не змінює характеру державно-владних відносин, а лише змінює правлячу еліту. Крім того, джерелом державних переворотів є не мобілізаційна активність мас, а таємний заколот, що готується з-поміж представників самих державних інститутів і правлячої еліти. Як правило перевороти мають на меті усунення конкретних державних діячів та за змісом є запереченням стабільної форми правління й призводять до анархії або диктатури.

👉 **Переворот** (синонім - путч) — раптове неконституційне захоплення влади, незаконне зміщення правлячої еліти в цілому, яке не пов'язане з докорінними змінами політичного режиму, соціальних та економічних відносин.

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

Демократичний транзит істотно відрізняється від інших типів політичної трансформації. Так, якщо в ході модернізації процеси реформування не торкаються інституційних засад політичної системи, то демократичний транзит основною метою ставить саме інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів не виходячи при цьому за рамки правового поля.

Якщо ж порівняти цілі і результати політичних дій (злам старих інституцій та заміна їх на нові), то можна стверджувати, що демократичний транзит являє собою мирну революцію, що майже не виходить за рамки правового поля.

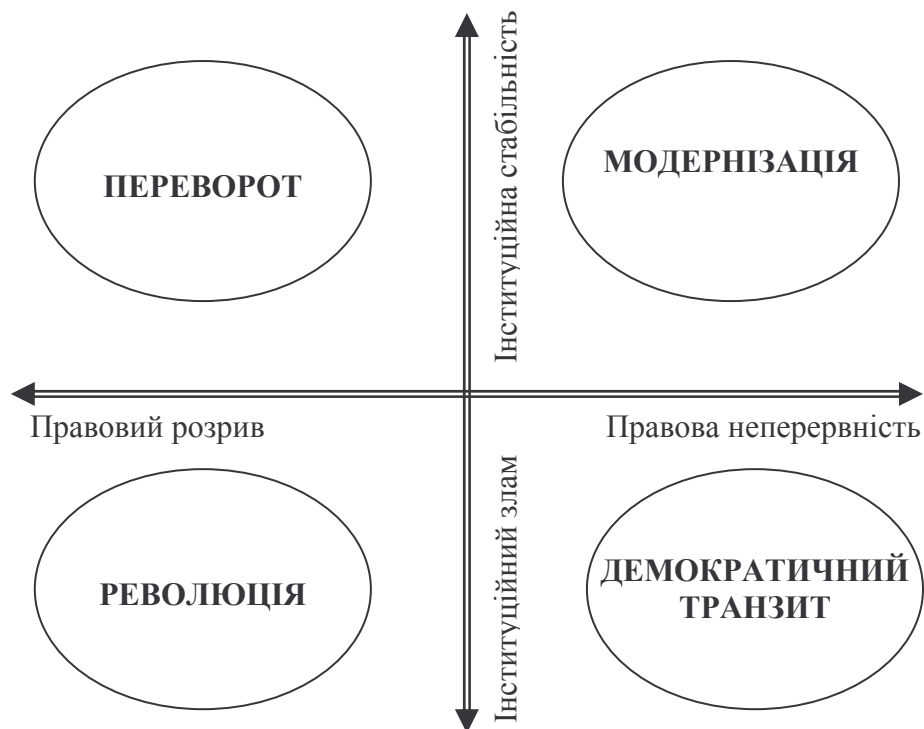

☞ **Демократичний транзит** (англ. *transition* – сучасний) — політичний процес, що відбувається в існуючому правовому полі держави та супроводжується зломом інститутів політичного режиму, що відживає, та встановленням і укріпленням широкої мережі демократичних інститутів громадянського суспільства й посиленням демократичних функцій державно-владних структур.

Всі вказані вище типи соціальної трансформації можна класифікувати за двома вимірами: відношенням до правової неперервності (здійсненню перетворень в рамках або поза межами правового поля) та збереженням або зломом існуючої інституційної архітектури влади. Див. *Рисунок 1*.

Рисунок 1. Типологія політичної трансформації.

За характером демократичних перетворень перехідного періоду С. Хантінгтон виділяє три варіанти демократичного транзиту: трансформацію, зміщення та заміщення. Так, за трансформації ініціюють та очолюють демократичний перехід ліберально налаштовані преставники державно-владної еліти. Трансформація є ініціативою правлячого режиму. У своєму розвитку вона проходить 5 стадій:

1. поява в лавах правлячої еліти авторитарного/тоталітарного режиму реформаторів з ліберально-демократичними переконаннями;

2. виділення з лав реформаторів загальнонаціонального лідера та його прихід на найвищу посаду в державі (при цьому принципово важливо, щоб лідер якомога швидше розставив своїх прибічників на ключові посади в державі, особливо у силових міністерствах);
3. прийняття курсу на лібералізацію державно-управлінських відносин та його провал (неминучість провалу лібералізаційного курсу в рамках авторитаризму пояснюється тим, що «покращення» такого режиму при його збереженні швидко себе вичерпує й призводить або до широкої демократизації політичної системи, або до відкату, зміщення реформаторів та посилення авторитаризму);
4. тимчасове посилення консервативних позицій та наступне подавлення консерваторів в межах старої легітимності – за допомогою процедур та в рамках інституцій, що були засновані ще авторитарним режимом. При цьому реформатори мають «видавити» консерваторів за допомогою надання певних пільг, дострокових пенсій, демонстрації нерозривності звязку з минулим. На цьому етапі слід бути готовим до спроб перевороту. Хантінгтон навіть рекомендує спровокувати такий переворот, щоб потім його безжально подавити (в цю схему ідеально вписується відомий антигорбачовський заколот ГКЧП);
5. кооптування демократичної опозиції (реформатори починають діалог з представниками демократичної опозиції та залучають їх до лав правлячої еліти). Це може відбуватися у вигляді договорів, меморандумів або пактів (на кшталт відомого іспанського національного примирення Pactos de Moncloa у 1977 р.). На цьому етапі реформаторам необхідно утримувати ініціативу з демократизації та стримувати невиправдано високі соціальні й політичні очікування народу.

Трансформації та заміщення є більш розповсюдженими й характерними для більшості однопартійних або воєнних політичних режимів.

Заміщення, як варіант демократичного транзиту передбачає спільні дії авторитарного уряду (що не має принципової мети втримати керівництво за будь-яку ціну та готовий до консультацій з реформування політичного режиму, хоча й не здатний до їх ініціювання) та демократичної опозиції (що є фрагментованою й недостатньо сильною для самостійної зміни режиму та водночас недостатньо радикальною й здатною до переговорів з авторитарним режимом). Саме за таким сценарієм відбувались демократичні перетворення у Польщі, Чехословаччині та Південній Кореї. Заміщення у своєму розвитку проходить 4 стадії:

1. уряд починає лібералізацію державного управління через що поступово втрачає владний потенціал;
2. опозиція користується зниженням легітимності уряду й збільшує свою соціальну базу підтримки та активізує дії по зміщенню авторитарного уряду;
3. авторитарна влада намагається жорсткими діями призупинити політичну мобілізацію мас опозицією, чинить утиски опозиційних лідерів, що призводить до системної суспільно-політичної кризи;
4. розуміючи, що ситуація зайшла в глухий кут (ані влада, ані демократи не мають впливу й сил для перемоги й самостійного виходу з кризи), правляча еліта та опозиція сідають за стіл переговорів, виробляють певні правила, взаємні гарантії та взаємними діями проводять інституційні зміни.

Зміщення є характерним для країн з персональною диктатурою, де серед правлячої еліти немає прибічників реформування, оскільки вся повнота влади монополізована диктатором чи купкою консерваторів, що не мають підтримки народу й спираються на єдину силу – армію. В цих умовах опозиція очолює процеси демократизації мобілізуючи для участі у

акціях протесту широкі верстви населення. Зміщення проходить 3 основні стадії розвитку:

1. опозиція в умовах різкого зниження сили диктаторського режиму нарощує протестні акції та готує падіння режиму. Початком такого процесу може стати військова поразка диктатури або втрата диктатором закордонної підтримки.
2. швидкий саморозпад (втеча диктатора) або скидання диктаторського режиму та приход на хвилі демократизації до влади демократичної опозиції.
3. жорстка боротьба нової демократичної влади з прибічниками зміщеного режиму (для успішної демократизації на цьому етапі необхідно, щоб реформатори швидко зайняли ключові державні пости та створили широку демократичну коаліцію, не допустивши консолідації реваншистських сил).

В результаті відбувається заміщення «старої легітимності» легітимністю «майбутньою» чим підкреслюється різкий розрив з диктатурою і гарантується курс на подальшу демократизацію.

Засновником транзитології вважається американський політолог Данкварт Растоу, який у 1970 р. першим піддав політичному аналізу процесу демократизації у статті «Переходи до демократії».

Визначення демократичного транзиту як процесу політичного переходу до демократичних форм правління вимагає виявлення низки параметрів, кожен з яких представляє важливість і потребує самостійного розгляду. До таких параметрів можна віднести витоки та рушійні сили й причини, межі (початок і кінець) та тривалість політичної трансформації, її етапи та способи здійснення, зовнішньополітичний контекст та отримані результати. Ці параметри можна згрупувати у такі стадії: лібералізація, демократизація та конституювання демократичних інститутів, консолідація демократії, завершення трансформаційних перетворень.

Лібералізація. Головною передумовою початку демократичних трансформаційних процесів є дестабілізація існуючого авторитарного або тоталітарного режиму, втрата соціальної довіри та вимушений курс на лібералізацію державно-владних відносин. При цьому лібералізація відбувається в 4 етапи:

1. делегітимізація влади, втрата нею авторитету і впливу призводить до наростання суперечностей і конфліктів як у суспільстві, так і в стані правлячої еліти. Втрата легітимності на масовому рівні означає нездатність політичного режиму задовольнити найважливіші очікування широких мас, насамперед в економічній площині. Втрата легітимності на елітному рівні означає неспроможність правлячої еліти всіма засобами пропаганди переконати суспільство у вірності обраного курсу;
2. в лавах правлячої еліти відбувається розкол на прихильників «твердої лінії» та «реформаторів». Політичний режим втрачає цілісність і ефективність, оскільки кожне політичне рішення приймається дуже довго й стає результатом палких суперечок між консерваторами та реформаторами;
3. між консерваторами та реформаторами йде жорстока боротьба за вибір державного курсу (на збереження режиму й виведення його з кризи через жорстке регулювання суспільних відносин аж до застосування сили або на поступову й послідовну демократизацію);
4. разом з перемогою реформаторів, що здобувають найвищі державні посади, розпочинається власне лібералізація: послаблення контролю над засобами масової інформації, допускається діяльність неконтрольованих державою

організацій третього сектору та примирливе ставлення до страйків, мітингів та інших акцій протесту.

➤ **Лібералізація недемократичного режиму, як правило, призводить до консолідації нової політичної еліти та формування відкритої політичної опозиції, поживлення функціонування інститутів громадянського суспільства та появи незвлежних засобів масової інформації.**

Таким чином недемократична правляча еліта, намагаючись втримати владу шляхом поступок та лібералізації державно-владних відносин сама підготовлює ґрунт для прискорення свого краху та справжньої демократизації.

Демократизація та конституювання демократичних інститутів.

Демократизація послідовно (в окремих країнах - одночасно) проходить стадії вивільнення з-під авторитарного правління та власне конституювання демократичних інститутів. Вивільнення від авторитаризму передбачає демонтаж авторитарних політичних інститутів і заміну колишньої еліти. Конституювання демократії, інститутів громадянського суспільства є процесом легальної каналізації масової політичної енергії. Таке конституювання демократичних інститутів — формування конкурентної партійної системи, ухвалення демократичного виборчого законодавства, прийняття конституції, рішення питання про територіальну організацію влади, проведення реального розділення виконавчої, законодавчої і судової влади, запровадження інституту політичної відповідальності тощо – надає можливості широким масам включатися у реальні політичні процеси. Вважається, що цей період має бути швидким, проходити на хвилі народної ейфорії, щоб подальші перетворення відбувалися уже в новому інституційно-правовому полі. Конституювання демократичних інститутів вимагає вирішення принципової дилеми обрання типу виборчої системи та форми нового політичного режиму. Мажоритарна (меншою мірою – змішана) виборча система гальмує процеси демократизації, стримує розвиток партійної системи та інститутів громадянського суспільства в той час як пропорційна хоча й сприяє політичній структуризації еліти й суспільства, однак містить в собі загрозу демократичного реваншу – приходу до влади ультрарадикальних сил або зконсолідованої партії прихильників колишнього авторитарного режиму.

Не менш принциповим є обрання форми демократичного правління (окремі дослідники ототожнюють дефініції «форма правління» та «політичний режим») – президентської, парламентської чи змішаної. Зокрема, Х. Лінц у роботі «Небезпеки президентської форми правління» переконаний, що президентські республіки здатні виступати чинником політичної дестабілізації, оскільки президентство створює ситуацію "виграшу з нульовою сумою", коли переможець «отримує все». Тим самим окремих політичний лідер наділяється значним об'ємом владних повноважень. Така система влади підштовхує президента, замість сприяння співпраці між режимом і опозицією, до підсилення процесів поляризації в нерідко і без того роз'єданому перехідному суспільстві. Натомість парламентаризм здатний звести цю небезпеку до мінімуму, обмежуючи владу першого лідера держави і укріплюючи за допомогою системи пропорційного представництва інститут політичних партій

"Парламентські вибори, — стверджує Х. Лінц, — надають безліч альтернатив: формування коаліційного уряду; відкрита або прихована співпраця уряду і опозиції в законодавчому процесі; надії опозиційних партій виграти на наступних виборах. Це знижує гостроту розчарування тих сил, що програли, зберігає надії на майбутнє, нерідко дає можливість і невеликим політичним силам брати участь у відправленні влади. Навпаки, при президентській системі переможець отримує на певний проміжок

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

часу контроль над виконавчою владою і відносно вільно її використовує, щоб призначити всіх вищих службовців, вводити закони і накладати вето на пропозиції законодавців. При цьому опозиція відчуває себе безпорадною і схильна до озлоблення. Опозиція, що розкололася в ході виборів, має безліч вагомих причин об'єднатися після поразки. У свою чергу, новобраний президент цілком може відчути страх, що у його програмі розчаруються і що на наступних виборах він може потерпіти поразку. Безособовий характер магістрату, плібісцитарний характер виборів, контраст між загальнодержавним рівнем дебатів в контексті президентських виборів і локальним, непотистським місцевим їх рівнем, цілком можлива корумпованість виборів в законодавчі органи, — все це може дати президентові відчуття влади, відчуття мандата, що перевищує його реальну підтримку».

Етапи (фази) демократизації. Різні дослідники виділяють різну кількість етапів демократизації. Так у З. Бжезинського (у роботі «Велика трансформація») їх три. На першому (1 – 5 років) відбувається трансформація політичної системи і стабілізація економічної. Це етап встановлення основних демократичних інститутів — звільнення преси від партійного контролю, припинення дії системи поліцейської держави, виникнення демократичної коаліції. На другому (3—10 років) — трансформацію зазнає економічна система, тоді як політично висувається завдання стабілізації, ухвалення нової конституції і закону про вибори, проведення демократичних виборів, здійснення децентралізації системи державного управління і передачі більшої влади регіонам, зміцнення демократичної коаліції. Нарешті, на третьому етапі (5—15 років) відбувається консолідація, економіка починає розвиватися на стійкій основі зростання. Зміст і сутність етапів демократизації за Бжезинським наведено в *Таблиці 1*.

Таблиця 1. Фази демократичної трансформації

Фази демократизації	Політичні ознаки	Правові ознаки	Економічні ознаки	Допомога Заходу
ПЕРША ФАЗА. <i>Політична мета: перетворення.</i> <i>Економічна мета: стабілізація.</i>	Основи демократії; Вільна преса; Політичний плюралізм; Кінець поліцейської системи.	Усунення невинного державного контролю.	Лібералізація цін і припинення дотацій; Кінець усуспільненого виробництва товарів.	Стабілізація грошової одиниці; Термінові кредити і допомога.
ДРУГА ФАЗА. <i>Політична мета: від перетворення до стабілізації.</i> <i>Економічна мета: від стабілізації до перетворення.</i>	Нові Конституція і виборчий закон; Вибори; Децентралізація управління регіонами; Стала демократична коаліція – нова політична еліта.	Створення нормативної бази відносин власності і підприємництва.	Банківська система; Мала і середня приватизація; Демоніполізація; Поява нового класу власників і підприємців.	Інфраструктурні кредити; Технічна (управлінська) допомога; Торгівельні преференції та доступ до ринків; Початок іноземних інвестицій.
ТРЕТЯ ФАЗА. <i>Політична мета: закріплення</i>	Утворення стабільних політичних	Виникнення незалежних судів;	Велика приватизація; Сформоване	Значні іноземні інвестиції; Вступ до

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

перетворень. <i>Економічна</i> мета: стабільне піднесення.	партій; Утвердження демократичної політичної культури.	Встановлення правової культури.	капіталістичне лобі; Виникнення культури підприємництва.	основних структур Заходу (ЄС, НАТО та ін.)
--	--	---------------------------------------	--	---

К. Менгес у роботі «Стратегія посткомуністичної трансформації у Росії та Східній Європі», вивчаючи досвід Польщі, Угорщини, Східної Німеччини, Чехословачії, Болгарії та Румунії виділив десять стадій:

- 1) виникнення та підйом протодемократичних груп;
- 2) зниження репресивності режиму;
- 3) зростання впливу сил реформістів усередині правлячого режиму;
- 4) визнання режимом протодемократичних груп через їх легалізацію або проведення переговорів;
- 5) обіцянка режимом провести вільні вибори;
- 6) проведення перших національних вільних виборів;
- 7) час, коли новообрані демократичні органи влади приступають до виконання своїх обов'язків;
- 8) підйом напруженості у відносинах демократичних і антидемократичних груп, внаслідок соціально-економічної кризи;
- 9) проведення другого раунду національних виборів;
- 10) початок консолідації демократичних інститутів в тому випадку, якщо вибори були дійсно вільні і справедливі.

Консолідація демократії передбачає розвиток всіх інститутів нової демократії: недержавних організацій як форм проміжного представництва інтересів, зміцнення партійної системи, успішний перехід влади до рук опозиції тощо. Щонайменше консолідованим можна вважати той демократичний режим, в якому не існує жодної впливової політичної сили, партії або організації інтересів, що серйозно обговорює інші, окрім демократичного, шляхи отримання влади або що має намір бойкотувати дії демократично вибраних органів влади. Такі сили можуть бути присутніми в політичному полі суспільства, однак вони маловпливові, витиснені на узбіччя політичного життя, представляють маргінальні соціальні шари і не є серйозною загрозою стабільності демократії.

➤ *Питання консолідації демократії є ключовим у демократичному транзиті, оскільки воно дозволяє визначити часові межі переходу до демократії. З досягненням консолідації нових демократичних інститутів політична система закінчує реформування й концентрується на завданнях стабілізації та вдосконалення досягнутого.*

Консолідація демократії вимагає вирішення кількох принципових проблем.

Найперша проблема полягає в очищенні нової влади від авторитарної спадщини – колишніх керманів, котрі є відповідальними за порушення прав людини, економічні порушення та інші злочини. В Чехії ця проблема вирішувалася прийняттям закону про люстрацію. Однак в більшості країн люстрація не застосовувалась через ризик повернути перехідні процеси в зворотній бік, збільшуючи і без того різко загострену соціальну напруженість і знижуючи шанси на досягнення соціального консенсусу. До того ж люстрації має підлягати лише вище керівництво і в жодному разі – не середня та низова ланка державного апарату, оскільки це викликає дилему «переходу лояльності». Сутність

дилеми полягає у відповіді на запитання: залишати на посадах «нелояльних» колишніх чиновників середньої та нижчої ланки, надавши їм можливість перенести свою лояльність на новий політичний режим, чи замінити їх на нові демократичні кадри?

Вирішення цієї проблеми в ще більшій мірі, аніж очищення, диктується не стільки моральними міркуваннями, скільки прагматичним прагненням нового режиму вижити і не підірвати основи крихкого, ледве встановленого громадянського порядку. Якщо кількість звільнених чиновників буде достатньо високою, саме з їх числа сформується потенційно сильна організаційно вишколена непримиренна опозиція, що буде здатна повернутися до влади використовуючи вже демократичні механізми (наприклад, вибори). Тому для попередження реваншизму перехід аполітичних за своєю природою чиновників в нові структури є допустимим і навіть бажаним.

Наступна проблема полягає у вимозі зниження рівня криміногенності, суспільного насильства та корупції. Інакше в суспільстві може з'явитись ностальгія по «твердій руці», «наведенні порядку», що живить реваншистські сили.

Ще одна проблема полягає в необхідності рекрутування нової генерації демократичних управлінських кадрів. Як правило, на демократичній хвилі до влади приходять революційні романтики та професійні опозиціонери. Однак людина з менталітетом непримиренного борця, польового командира та протестного трибуна, звична до критики й руйнації політичної системи, здебільшого виявляється нездатною до творення, ведення конструктивного діалогу та вироблення альтернатив, кропіткою бюрократичної роботи з прийняття ефективних державно-управлінських рішень. Успішність демократичного транзиту багато в чому залежить від того, наскільки швидко замість покоління демократів-борців прийде покоління демократів-розбудовників.

Зовнішньополітичний контекст демократизації. У сучасному глобальному світі будь-яка держава не може діяти без огляду на світове співтовариство. Водночас і провідні демократичні держави світу (насамперед США) попри принцип невтручання у внутрішні справи незалежних держав дотримуються стратегії експансії (поширення) демократії та намагаються впливати на авторитарні режими. Форми такого впливу можуть бути силовими й ненасильницькими. Л. Уайтхед у роботі «Інтернаціональний вимір демократизації: огляд альтернатив», відзначає застосування трьох видів насильницького ослаблення авторитаризму і нав'язування демократії — злиття (incorporation), вторгнення (invasion) і заякування (intimidation). Однак, на думку Уайтхеда, нав'язування демократії найчастіше приводить до протилежних результатів і встановлення нової форми авторитарного режиму.

Значно поширенішими є ненасильницькі форми послаблення авторитарних режимів іззовні. І. Муравчик у роботі «Експорт демократії» до них відносить:

1) Моральний тиск на режими, що порушують права людини у формі заяв офіційних осіб та впливових політиків із засудженням аморальної природи жорсткого авторитарного режиму. Передавані по радіо і телебаченню, вони переслідують цілі отримання підтримки світової громадської думки, полегшення становища політичних в'язнів та пожвавлення внутрішньої опозиції режиму.

2) Використання економічного тиску і санкцій для економічного ослаблення режиму через ухвалення спеціальних поправок через Конгрес США та лобюванням припинення позик і допомоги через міжнародні організації.

3) Застосування засобів дипломатичної дії, налагодження особистого спілкування між вищими керівниками держав. Прийняття спеціальних резолюцій Ради безпеки ООН, організація рішучого осуду міжнародної громадськості.

4) Організація теле- та радіотрансляцій на ті країни, в яких інформація піддається ретельній цензурі з метою прориву інформаційної блокади.

5) Надання матеріальної та організаційної допомоги внутрішній опозиції режиму. Зовнішня допомога здатна стати одним з найважливіших чинників зміцнення опозиції. В

умовах відсутності відкритої опозиції, допомога надається широкому колу недержавних організацій, з яких у подальшому й сформується реальна опозиція.

6) Використання освітніх і професійних обмінів між країнами з авторитарним і демократичним формами правління. Хоча авторитарний режим і прагне звести міжнародні обміни до мінімуму, потреба у фахівцях примушує його погоджуватися на ризик повернення такого спеціаліста вже в якості опонента існуючого на батьківщині політичного устрою.

7) Так звана «інфекція» (contagion) демократичних перетворень може розповсюджуватися через демонстраційний ефект успішної демократизації у сусідніх або споріднених до авторитарної країни державах. Переконлива сила такого роду успіхів «у сусідів» надихає опозицію і стимулює маси до політичної участі, а також підштовхує режим до початку демократизації. Саме таким чином виникають так звані "хвилі демократизації".

Значно більшої ваги зовнішньополітична підтримка демократичних перетворень набуває на стадії консолідації демократії. Молоді демократії посттоталітарних країн мають навчитися користуватися демократичними процедурами. На цьому етапі міжнародна допомога надається відкрито за угодами з новим демократичним керівництвом держави. На думку американського дослідника К. Менгеса, до способів підтримки демократичних інститутів в поствавторитарних державах після встановлення там демократичного режиму можуть бути віднесені наступні:

1) Створення на вищому урядовому рівні робочої групи експертів, цілеспрямовано зайнятих координацією всіх видів політичної й іншої допомоги, проведення регулярних зустрічей на рівні Президента і Ради Безпеки за участю експертної групи для обговорення вже досягнутого прогресу і проблем, що вимагають рішення.

2) Розробка і використання програми спеціальної допомоги продемократичним партіям і громадським організаціям. Така допомога може включати рекрутування нових прихильників, створення широкої мережі регіональних організацій, практичний тренінг для лідерів з використання в їхніх цілях сучасних засобів масової комунікації та інформації, формування важливих для політичної діяльності організаційних навиків тощо.

3) Надання певної частини міжнародно-економічної допомоги не державі та державним органам, а громадським демократичним організаціям, що достовірно існують в поствавторитарній країні. Крім співробітництва безпосередньо з урядом, для становлення демократичних інститутів є корисним коли частина допомоги на приватизацію міжнародним валютним фондом чи міжнародним банком реконструкції та розвитку надається незалежним підприємницьким організаціям. Це призводить до зміцнення процесу становлення демократичних інститутів.

4) Забезпечення зростання внутрішньої і міжнародної популярності продемократичних лідерів і організацій. Крім матеріальної допомоги, продемократичні політики потребують моральної підтримки і визнання, яке може бути забезпечене через формування спеціальної програми їх зустрічей із західними політиками, законодавцями, представниками уряду, експертами і т.д.

5) Переклад мовою країни і широке розповсюдження класичних творів, що захищають принципи політичної і економічної свободи (Джефферсон, Лінкольн, Токвіль, Мілль і ін.), що сприяють цілям освіти як прихильників продемократичних груп, так і широких верств населення.

6) Надання допомоги активістам демократичних груп в організації і проведенні семінарів для студентів вищої школи, побудованих на базі моделювання локальних, регіональних і національних структур влади і з обговоренням можливої поведінки лідерів в різних ситуаціях. Крім чисто освітніх цілей, такі семінари прищеплюють громадянам навички демократичного самоврядування.

7) Використання Демократичного Корпусу американських добровольців, готових провести достатньо тривалий час в поствавторитарних країнах, викладаючи англійську

мову і надаючи громадянам цих країн допомогу в становленні дрібного бізнесу, громадянських, політичних і професійних організацій.

Результати демократизації. На жаль, далеко не завжди результатом демократичного транзиту є поява стабільної консолідованої демократії. Яскравим свідченням того є майже столітня історія родбудови демократичних суспільств у країнах Латинської Америки. Незрілість громадянського суспільства, невідповідність політичної ультури народу, помилки та стратегічні прорахунки нових демократичних керівників можуть призвести до появи неконсолідованої або «дефектної» демократії, або ж навіть до реваншу авторитаризму.

Неконсолідована демократія характеризується невисокою легітимністю влади (визнається не всім населенням або не всіма регіонами), успішно працюють лише окреми демократичні інститути. Така демократія викликає незадоволення суспільства, але тримається внаслідок відсутності реальних альтернатив. До неконсолідованих демократій дослідники відносять Аргентину, Болгарію, Румунію, Хорватію, Латвію, Литву.

Дефектні або змішані демократії **Неповноцінні, слабкі, проміжні, напів-демократії.** Це держави, в яких поруч із демократичними інститутами співіснують і діють інститути авторитарного суспільства, що може проявлятися в неефективному захисті прав і свобод людини, подавленні політичної конкуренції, беззастережному популізмові. Такі режими нездатні забезпечити стабільне продовження демократичних перетворень і на довгий час приречені знаходитися в проміжному стані. До таких країн відносять Вірменію, Азербайджан, Грузію, Узбекистан.

Реванш авторитаризму можливий, якщо зважити, що попередні «хвилі демократії» завершувалися тим, що значна частина країн так і не спромоглася розбудувати демократію й повернула до авторитаризму. За дослідженнями Х. Лінца розпад режимів, що демократизуються, відбувається через низьку професійність нових демократів і виникнення внаслідок цього нерозв'язних проблем та різноманітних криз; неврахування проблеми «переходу лояльності» й внаслідок цього укріплення нелояльної до режиму опозиції, завоювання нею значної частини поміркованої опозиції і нейтральних верств населення; появу в суспільстві кризових груп; наявність політичного насильства в процесі розпаду демократій; поступову відмову від завоювань демократії і авторитарні тенденції в керівництві новими демократичними інституціями; протистояння інститутів парламентаризму і президентства, що призводить до поглиблення дестабілізації демократичного режиму.

Проаналізуємо, яким саме чином проявлялися ці теоретичні положення в політичних процесах, що відбувалися в Україні за останні 15-20 років.

З огляду на динамічну модель Д. Растоу, слід відзначити, що Україна вступила на шлях демократизації, «проскочивши» першу фазу – досягнення національної єдності. Тому на другій та третій фазі (зародження нової політичної еліти, довготривала й жорстка політична боротьба та інституціоналізація базових демократичних процедур, спостерігаємо політичні процеси, щодо яких застерігав Растоу – наростання поляризації суспільства, загроза дезінтеграції за регіональною та культурно-цивілізаційною ознакою. Четверта фаза (звікання до демократії) в нашій державі ще не настала, оскільки ще не завершилося «щеплення суспільству громадянської політичної культури».

Якщо брати за точку відліку політичних процесів демократизації в Україні з горбачовської перебудови, то слід визначити, що спочатку демократизація носила характер трансформації: вона була ініційована правлячим режимом, в лавах якого з'явилась група ліберально-демократичних реформаторів на чолі з національним лідером М. Горбачовим, який зайняв найвищу посаду в СРСР. Новий уряд взяв курс на лібералізацію та гласність, провів перші дійсно демократичні вибори 1990 р. Цей курс невдовзі викликав масові негаразди та незадоволення й знаходився на грані краху, що викликало посилення позицій консерваторів і спроба серпневого путчу 1991 року, яка закінчилася подавленням

консерваторів в межах старої легітимності, розпаду СРСР та створенню на його теренах національно-демократичних держав.

Подальші процеси демократизації в Україні в рамках заміщення, коли посткомуністична влада (спочатку Л. Кравчук, а потім – Л. Кучма) розпочала лібералізацію державного управління, консультації з цього приводу з фрагментованою демократичною коаліцією та кооптуванням окремих демократів у владу, водночас намагаючись жорстко (особливо за часів Кучми) призупинити політичну мобілізацію мас опозицією. Врешті влада була вимушена сісти за стіл переговорів й розпочати інституційні зміни (ініційована спочатку «Нашою Україною», а потім перехолена Л. Кучмою конституційна реформа).

Нарешті події 2004-2005 рр. Відбувалися вже в рамках зміщенн: опозиція в умовах різкого зниження авторитету й сил режиму Л. Кучми нарощувала протестні акції та на хвилі Майдану прийшла до влади, одразу ж розпочавши жорстку боротьбу з прибічниками зміщеного режиму (близько 20 тисяч звільнених державних службовців – це, по суті, де-факто є люстрацією). Однак можемо констатувати, що не реалізований в українських політичних процесах один з важливих етапів заміщення, а саме – створення дієвої демократичної коаліції та недопущення консолідації реваншистських сил – на фоні вже згаданої відсутності національної єдності ставить під загрозу невідворотність демократичних пертворень в Україні.

Однак найбільшим чином політичні процеси в Україні відповідають так званій етатистській (або консервативній) моделі політичної модернізації (один з провідних її авторів є С. Хантінгтон) Етатистська модель передбачає втручання держави в економічне життя суспільства, оволодіння податковими, фінансовими, інвестиційними, кредитними засобами економічного регулювання, регламентацію господарської діяльності, використання методів жорсткого централізованого планування, контроль за розподілом тощо. У негативному аспекті ця модель припускає посилювання бюрократичного адміністративного контролю, жорстке припинення всіх дій, направлених на підрив громадського порядку, обмеження свобод і прав людини, певне переслідування інакомислення. Саме такі характеристики притаманні політичним процесам за часів президентства Л. Кучми.

Хантінгтон підкреслює автономність політичного розвитку і визначає його головним критерієм забезпечення стабільності. Тому модернізованість політичних інститутів пов'язується не з рівнем їх демократизації, а з їх міцністю і організованістю, які гарантують пристосування до соціальних цілей, що постійно змінюються. Головним джерелом модернізації є конфлікт між соціальною мобілізацією, включеністю населення в політичне життя та демократичною інституціоналізацією – наявністю певних механізмів і структур для артикуляції, агрегації та відстоювання інтересів соціальних груп та громадян. В Україні (як і в цілому в сучасному світі) рівність політичної участі росте набагато швидше, ніж організованість, уміння об'єднуватися. Оскільки рівень мобілізації і участі в нашій країні є високим, а рівень організації і інституалізації – низьким, виникає конфлікт між мобілізацією і інституалізацією, що виявляється в невідготовленості мас до управління, невмінні використовувати інститути влади, неотриманні очікуваних результатів від включення в політику, що є основною причиною політичної нестабільності, дестабілізації режиму державного управління (саме це ми спостерігаємо протягом 2005 – 2006 рр. в Україні). На думку З. Хантінгтона, прискорена модернізація, підриваючи політичні інститути, викликає не політичний розвиток, а політичний занепад. Тому для держав, що модернізуються, на певному «перехідному» етапі необхідний жорсткий авторитарний режим, який може забезпечити порядок, перехід до ринку та національну єдність і високоцентралізовані політичні інститути, які гтують підґрунтя для остаточного встановлення та закріплення демократичного політичного режиму.

ТЕМА 1.3. Світоглядно-ідеологічні засади демократизації ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Неможливо побудувати храм, не маючи уяви про його майбутні обриси, архітектурного проекту та чіткого плану будівельних робіт. Так само неможливо побудувати новий (або укріплювати існуючий) суспільний лад, не маючи відносно систематизованої та взаємопов'язаної сукупності ідей, уявлень, концепцій щодо принципів функціонування, особливостей владних відносин такого ладу. Така сукупність ідей і уявлень може приймати форму світогляду або ідеології.

☝ **Світогляд** — (англ.: world-outlook) філософське сприйняття людиною навколишнього світу; система життєвих цінностей, переконань, ідеалів, поглядів особистості на об'єктивний світ та своє місце в ньому.

Між світоглядом та ідеологією є багато спільного, але є й принципова різниця. Вона полягає в тому, що світогляд є характерною ознакою індивідуального світосприйняття, завжди статичного (що важко піддається будь-яким змінам), в той час як ідеологія притаманна, насамперед, соціальним спільнотам і носить яскраво виражений динамічний характер, оскільки складає засади організованої політичної діяльності із збереження, перетворення або руйнування суспільно-політичної дійсності. Ідеологія завжди базується на світогляді, але, в кінцевому рахунку, спрямована на його перетворення (вдосконалення). Таким чином, якщо світогляд розглядати як ціннісну систему усвідомлення суспільно-політичної дійсності, то ідеологія виступатиме механізмом модернізації цієї системи.

☝ **Ідеологія** — (грец.: idea - поняття, logos - знання) система форм суспільної свідомості (поглядів та ідей) певної соціальної спільноти, в якій усвідомлюється та оцінюється її відношення до соціальної дійсності, а також містяться цілі та програми соціальної та політичної діяльності, спрямованої на закріплення або перетворення існуючих суспільно-політичних відносин.

Ідеологія починається з віри в те, що суспільство може жити краще, ніж є насправді. Фактично, це є план удосконалення суспільно-політичного устрою. Тому основним змістом будь-якої ідеології є відповідний соціальний ідеал. Як правило, ідеологія не стільки тлумачить існуючий суспільно-політичний лад, скільки демонструє «як має бути» – синтезує реальні політичні процеси з інтересами та бажаннями соціальної спільноти, що є носієм і виразником даної ідеології. За Ентоні Даунсом ідеологія являє собою словесний образ кращого суспільства та основних шляхів його створення. Відтак кожна ідеологія містить в собі елементи утопічності. Це обумовлюється необхідністю для реалізації відповідної ідеології залучення широких народних мас, а відтак розробники та носії ідеології намагаються представити її не як бажаний ідеал для своєї обмеженої соціальної спільноти, а як ідеал, що є більш сприйнятний для всього народу або більшості громадян. Отже, неминучим є розширення обіцянок та утопічних елементів, соціальний популізм, які в процесі державотворення в рамках відповідної ідеології об'єктивно призводять до розбіжності між обіцяним і дійсним, між словом і ділом.

Політична наука не має усталеного уявлення щодо природи, джерел виникнення та сутності ідеологій. Існують декілька основних концепцій, що намагаються пояснити генезис ідеологій та їх суспільну роль.

Перша концепція, що отримала назву «концепція напруження», пов'язує виникнення ідеології з кризовими, критичними моментами у розвитку суспільства. В такі моменти, коли у суспільно-політичному житті нагромаджуються нерозв'язані проблеми і усталена система цінностей, поглядів та політичних рецептів не здатна подолати кризові явища, в суспільстві виникає нагальна потреба у нових концепціях, які б запропонували нові, альтернативні проекти суспільного облаштування, що здатні подолати накопичені проблеми. Власне й запровадження А.Д. де Трассі самого терміну «ідеологія» відбувається в буремні часи Великої французької революції. Єжи Шацький говорить, що у певні епохи творцям ідеологій інколи надається можливість перетворити свою альтернативу ідеала і дійсності на реальну політичну альтернативу, як це сталося на прикладі французької та більшовицької революцій. Саме тому за твердженням Я. Баріону ідеологія суттєво відрізняється від політичної науки через оперування, переважно, не раціональними доводами, а гаслами, бажаннями, забобонами, міфами, закличками до відчуттів, посиланнями на авторитет тощо.

Друга концепція розглядає ідеологію як форму віровчення, що служить інструментом обґрунтування та захисту панівних суспільних інтересів. В такому розумінні ідеологія свідомо приховує реальний суспільнополітичний стан неадекватно відображаючи дійсність через суб'єктивно нав'язані апріорно задані цінності та ідеї, далекі від об'єктивних законів розвитку суспільства. Таких поглядів дотримувалися, зокрема Макс Вебер, Карл Маркс, Карл Мангейм та Еміль Дюркгейм. Ідеологічне «викривлення дійсності» за Мангеймом дає підстави говорити про дві сутності ідеології – як духовного утворення та як утопії (негативного варіанту ідеології) та про два типи ідеологій – партикулярні й тотальні. Партикулярні ідеології являють собою сукупність уявлень індивідів чи окремих громад щодо їх реального та бажаного суспільного стану. Тотальні ідеології є, як правило, державними, вони формуються й підтримуються під впливом соціально-політичних та культурних умов, що реально склалися у державі.

.....
Дефініцію «ідеологія» першим використав французький філософ Антуан Дестют де Трасі у роботі «Елементи ідеології» (т. 1 – 4, 1805-1815) для визначення особливої ціннісно-нейтральної науки, що вивчає природу й походження ідей, поглядів та уявлень людей.
.....

Третя концепція визначає ідеологію як інструмент обґрунтування інтересів соціальних спільнот та мобілізації індивідумів на їх відстоювання. В такому розумінні ідеологія виглядає систематизованим та теоретично обґрунтованим віддзеркаленням відповідних цінностей, поглядів та інтересів окремих соціальних спільнот, що є активними акторами (суб'єктами) політичного процесу. Таким чином, визначальним чинником ідеології виступає її взаємозв'язок та обумовленість з політичним процесом та соціальними інтересами. Цих поглядів дотримувалися Льюїс Фьойер, Мартін Селлінджер, Карл Фрідріх та Реймонд Арон. За К. Фрідріхом політика та ідеологія являють собою дві сторони одного й того ж буття, оскільки «без ідеї не може бути будь-яких політичних дій». Вплив ідеології є відчутним на всіх фазах політичного процесу – від усвідомлення проблеми, виборц та прийняття політичного рішення до його здійснення та оцінки результатів. Водночас, політика також суттєво впливає на ідеологію, оскільки саме політичний інтерес здебільшого виявляється вирішальним фактором обрання спрямування та змісту ідеологічної діяльності. Розвиваючи тезу М. Селлінджера щодо «асиметричності» ідеології – здатності однакових ідей входити до різних ідеологій та обслуговувати різні політичні сили Л. Фьойер сформулював «закон крил», за яким будь-яка політична ідея у своєму генезисі проходить всі фази політичного спектру (зліва направо або навпаки), обслуговуючи в різні часи свого існування полярні політичні сили. Це дало йому підставу

стверджувати, що «догма – це революційна ідеологія попереднього покоління, коли колишні революційні фанатики перетворюються на консерваторів та охоронців ідей».

Четверта концепція, що отримала назву функціонального підходу, трактує ідеологію як інструмент соціальної інтеграції, ідентифікації та мобілізації. В такому розумінні ідеологія становить собою ціннісну систему, що визнається великою кількістю людей та об'єднує їх у соціальні спільноти, оскільки значною мірою саме на засадах ідеологічної прихильності відбувається реальна політична соціалізація та об'єднання людей навколо відповідних гасел та ідей, спонукання їх до певних політичних дій (класичний приклад – український Майдан зими 2004 р.). Такі погляди відстоювали Томас Парсонс, Френсіс Фукуяма, Єжи Вятр, Девід Істон та Деніел Белл. Ідеологію як артикульовану сукупність ідеалів, цілей та завдань, що допомагає членам політичної системи інтерпретувати минуле, усвідомлювати сучасність та на підставі цього є визначальним елементом самоідентифікації, визначав Д. Істон. На мобілізаційному аспекті ідеології, як «переводу ідей у соціальні дії» наголошував автор концепції постіндустріального суспільства Д. Белл. Функціональний підхід дав підставу стверджувати, що ідеології в сучасному світі вже виконали свою функцію та призвели до «кінця ідеології» (за Беллом), або ж навіть до «кінця історії» (за Фукуямою).

Нарешті принципово інший підхід продемонстрував наприкінці ХХ сторіччя Семюель Хантінгтон, який фактично ототожнив ідеологію та світогляд. Розвиваючи погляди Д. Белла цей американський політолог зазначає, що в сучасному глобальному світі класичні ідеології, які є продуктом виключно Західної цивілізації, все більше відходять на другий план. Натомість їх місце займають цивілізаційні світогляди – ціннісні системи, притаманні найбільшим з можливих соціальних спільнот – цивілізаціям.

При цьому саме визначення цивілізації Хантінгтон дає через культуру у її найширшому світоглядному розумінні: «Цивілізація – це найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів». У світі після «холодної війни», - стверджує він, - люди і держави все більше визначають свої інтереси в рамках цивілізаційних координат. Самоідентифікація відбувається на рівні світогляду, коли і політики і пересічні громадяни схильні довіряти тим, з ким відчувають спорідненість мови, релігії, базових цінностей, законів, традицій і звичок тощо. Як і ідеології, світогляди різних цивілізацій якщо не антагоністичний характер, то, принаймні, характер гострого суперництва. Світ ХХІ століття за Хантінгтоном – це світ протистояння цивілізацій. Вони постійно контактують, але співіснують не перетинаючись. Глобалізація зробила політичний світ затісним і спричинила глобальну кризу ідентичності людей та соціальних спільнот. В доглобалізаційні часи розподіл на «ми» і «вони» відбувався за ідеологічними константами. Коли ж приходить криза ідентичності, для людей в першу чергу має значення кров і віра, релігія і сім'я. Люди об'єднуються з тими, у кого те ж коріння, церква, мова, цінності і інститути і дистанціюються від тих, у кого вони інші. Ці особливості міжцивілізаційних взаємин виникли внаслідок наступних факторів:

- відчуття переваги (неповноцінності) по відношенню до людей, які сприймаються як абсолютно інші;
- острах до таких людей і відсутність віри в них;
- складнощі в спілкуванні з ними через проблеми з мовою і тим, що вважається ввічливою поведінкою;
- недостатній обізнаності про передумови, мотивації, соціальні взаємини і прийнятих суспільних нормах у інших людей.

С. Хантінгтон визначає, що демократія як ідеологія, є продуктом західноєвропейського суспільства. Він виокремлює вісім головних суспільних цінностей західноєвропейської цивілізації, що є світоглядно-ідеологічними засадами демократії, які подає у порівнянні з іншими цивілізаціями:

1. **Антична філософська та політична спадщина.** Власне демократія як форма реалізації влади народу та як державно-управлінська концепція зародилась в Давній Греції, а відтак генетично є притаманною її цивілізаційним нащадкам. Разом з мовою науки – латиною, історією і культурою античності західноєвропейськи цивілізація вибрала в себе й розуміння демократії як кращої форми державного управління.

2. **Законослухняність.** Концепція **закон – понад усе**, а відтак правова культура й схильність до правової держави в цивілізованому бутті була також успадкована від римлян. Середньовічні мислителі розвинули ідею про природний закон, згідно якому монархи повинні були застосовувати свою владу, і в Англії з'явилася традиція загального права. У більшості інших цивілізацій закон був куди менш важливим чинником, що обумовлює мислення і поведінку.

3. **Світоглядні цінності католіцизму та протестантства,** – це, поза сумнівом, найважливіша історична особливість західної цивілізації та складова демократії. Особисте збагачення, щоденна кропітка праця у протестантів є богоугодною справою й наближає людину до раю. Це обумовило сильні позиції приватної власності, а відтак – її захисту, системи прав людини. Саме це, за М. Вебером, стало підґрунтям економічної ефективності західної цивілізації. У відомому дослідженні 65 країн світу Р. Інглегарта та У. Е. Бейкера «Модернізація, культурні зміни та стійкість традиційних цінностей» наведено графік рівня демократичності та ВВП на душу населення. Цей графік наглядно демонструє, що найбільший рівень як демократії, так і економічної ефективності належить історично протестанським країнам, далі – католическим і лише далі, зі значним відривом, конфуціанські, православні, й лише наприкінці – мусульманські.

4. **Релігійний, соціальний та мовний плюралізм.**

4.1. Протягом всієї західної історії спочатку церква взагалі, потім багато церков існували окремо від держави. Бог і кесар, церква і держава, духовні і світські власті – такий був переважаючий дуалізм в західній культурі. У ісламі Бог – це кесар; у Китаї і Японії кесар – це Бог, в православ'ї кесар – молодший партнер Бога. Це **розділення церковної і світської влади** і неодноразові зіткнення між церквою і державою, типові для західної цивілізації, в жодній іншій з цивілізацій не мали місця.

4.2. Починаючи з 7–8 вв. на Заході виникали численні соціальні групи, чернечі ордени і гільдії, потім вони розширилися і до них в багатьох регіонах Європи приєдналися безліч союзів і співтовариств. Крім цього існував плюралізм класовий - були відносно сильна і автономна аристократія, міцне селянство і невеликий, але значущий клас купців і торговців. Цей європейський соціальний **плюралізм** різко контрастує з бідністю громадянського суспільства, слабкістю аристократії і силою централізованих імперій в Росії, Китаї, на Оттоманських землях, а також в інших незахідних суспільствах.

4.3. **Мова** є скарбницею, носієм всіх цінностей будь-якого суспільства. Як чинник визначення людей однієї культури вона поступається тільки релігіями. Захід відрізняється від решти цивілізацій своїм **різноманіттям мов**. Захід успадкував латинь, але з'явилася безліч народів, а з ними і національних мов, які об'єднані в широкі категорії романських і німецьких. Традиційно в багатьох цивілізаціях є так звана стрижнева мова, яка внаслідок своєї цивілізаційно-ціннісної сутності намагається домунівати над іншими мовами.

5. **Представництво** як інститут реалізації свободи та природного права на владу. Згадане вище розділення властей, релігійний та мовний плюралізм рано дали початок соціальним станам, парламентам і іншим інститутам, покликаним виражати інтереси аристократів, духівництва, купців і інших груп. Ці органи забезпечили форми представництва, які під час модернізації розвинулися в інститути сучасної демократії та зумовили неоцінний внесок до розвитку свободи та терпимості до неї на Заході. Жодна інша сучасна цивілізація не має навіть порівнянної тисячолітньої історії в області представницьких органів.

6. **Індивідуалізм** (та похідна від нього й соціального плюралізму конкурентність) розвинувся в 14-15 століттях, а ухвалення права на індивідуальний вибір – те, що Дойч

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

назвав “революцією Ромео і Джульєти”, – домінувало на Заході вже до 17 в. Відчуття індивідуалізму і традиції індивідуальних прав і свобод, на Заході не мають собі рівних серед усіх інших цивілізованих суспільств.

Завважимо, що демократизація політичних процесів в Україні в ціннісному аспекті передбачає імплементацію в суспільну свідомість основних цінностей демократії. Це процес надзвичайно складний і на наш погляд, може бути реалізованим лише за умови формування та реалізації національної програми формування демократичної політичної культури в Україні.

Однією з найвідоміших класифікацій ідеологій є розподіл за ідейно-політичним спектром як логічно впорядкованою сукупністю політично значимих ідеологічних течій та напрямків і їх носіїв (політичних партій та рухів), що активно впливають на політичні процеси у суспільстві. За ідеологічним спектром розрізняють лівих, центристів та правих.

Крайній лівий фланг займають ліві екстремісти, що орієнтуються на силові, нелігітимні та протиправні методи політичної боротьби за комуністичні ідеї урівнювання, націоналізацію та ліквідацію інституту приватної власності.

Далі знаходяться радикали, що є прибічниками революційних і радикальних методів перетворення суспільства на комуністичних та соціалістичних принципах.

☞ **Соціалізм** — політична ідеологія, що відстоює в якості основних пріоритетів ідеали суспільної (колективної) власності, соціальної справедливості, колективізму, егалітаризму та всезагальної рівності, широкого державного регулюючого втручання у різні сфери життєдіяльності.

Ще далі – власне ліві: комуністи та соціалісти. Втім, розмаїття соціалістичних партій та течій таке, що частина з них разом з соціал-демократами та комунітаристами й солідаристами складає лівий центр. Загальними поглядами лівої частини спектру є пріоритет рівності, свободи, прав людини, сильні соціальні програми, регулювання державою суспільно-політичного життя та економіки.

Центристи поділяються на лібералів, які переконані у поступовому еволюційному розвитку суспільства за допомогою поступових реформ та поміркваних, що погоджуючись із існуванням недоліків дуже обережно ставляться до найменших реформаторських зусиль, вбачаючи в них загрозу погіршення соціально-політичного стану суспільства. **Лібералізм** — (лат.: *liberalis* - вільний) політична ідеологія, що відстоює в якості основних пріоритетів індивідуалізм, права та свободи людини, правову й політичну рівність, терпимість та плюралізм як головні принципи соціально-політичної взаємодії, широку участь громадян у політиці через різноманітні форми представництва.

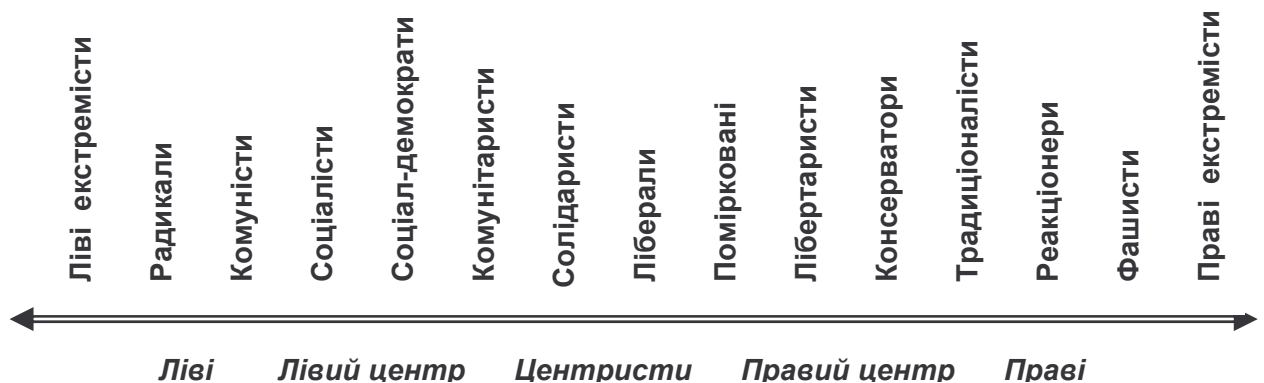
Правий центр займають лібертаристи, які відстоюють максимізацію індивідуальної свободи, насамперед свободи особистого вибору та рівних можливостей, обмеження державного втручання у соціально-економічну сферу, принцип вільної конкуренції у всіх сферах життєдіяльності.

Класичні праві – консерватори – виступають за збереження існуючих владних відносин, елітизм, авторитет та недоторканість приватної власності, обмеження державного регулювання та соціальних програм, рівність можливостей. Вони негативно відносяться до будь-яких перетворень демократичного спрямування. Далі знаходяться традиціоналісти, котрі протиставляють сучасним цінностям традиціоналістські та сприймають суспільство як продукт органічного соціально-історичного розвитку, якому протипоказані волонтаристські експерименти. Традиціоналістам притаманна стриманість по відношенню до ідеї свободи для мас та апологетизація елітизму й суспільної ієрархичності як наслідків вродженої нерівності людей.

☞ **Консерватизм** — (лат.: conservare – охороняти, оберігати) політична ідеологія, що відстоює в якості основних пріоритетів підтримку морально-етичних засад суспільства, існуючих політичних інститутів та традиційних цінностей, природну еволюційність розвитку суспільства, стабільність і порядок.

Ще далі на правому фланзі ідеологічного спектру знаходяться реакціонери, які орієнтовані на зворотній хід політичної історії та закликають до відновлення політичних інститутів минулих епох (наприклад, монархісти). Крайній правий фланг займають фашисти та праві екстремісти, що виступають з позицій расизму, крайнього націоналізму, антикомунізму чи клерикалізму (який є ідеологічною основою сучасного ісламського тероризму). Дані відображені на *Рисунку 1*.

Рисунок 1. Ідеологічний спектр.

Розподіл ідеологічно-політичного спектру на «лівих та правих» бере свій історичний початок від часів Великої французької революції, коли з 1789 року на засіданнях Національної ассамблеї задля унеможливлення кулачних бійок між депутатами було організоване їх компактне розміщення: ліворуч від спікера сиділи радикальні апологети «республіки свободи та рівності», у центрі – ліберальні «поміrkовані» прибічники представницького правління, а праворуч – консервативно налаштовані супротивники перемін, що відстоювали збереження монархічних та дворянських привілеїв.

З певною відносністю провідні політичні партії України можна розташувати на лінійці ідеологічного спектру наступним чином:

Лівими екстремістами (за програмними положеннями, а не за реальною політичною діяльністю) є Союз анархістів України. Ліворадикальну нішу займає Прогресивно-соціалістична партія Наталії Вітренко. Власне ліві – комуністи Петра Симоненка, соціалісти Олександра Мороза за останні два роки значно посунулися до лівого центру, витіснивши в ліву нішу навіть соціал-демократів (об'єднаних). Десь між комунітаристами й солідаристами за гаслами й практикою премерства Юлії Тимошенко є БЮТ. Значна кількість політичних партій визначає себе як центристи (слідом за Народною партією України Володимира Литвина – НДП, ПППУ, ХДП, Трудова Україна,)У складі НСНУ згуртувалися політичні партії від лібералів до поміrkованих та лібертаристів. На позиціях, близьких до лібертаризму та консерватизму, стоїть Партія Регіонів. Консерваторами найменшею Українська Національна Консервативна партія. Власне правими традиціоналістами можна назвати Народні Рухи, ПРП, КУН, Собор. До

праворадикальних партій можна віднести Українську національну Асамблею, ВО Свобода, реакціонерами за політичними гаслами та расистськими заявами можна вважати Українську Консервативну партію Георгія Щокіна.

З крахом комуністичної системи та значним зменшенням впливу лівих ідей в сучасному суспільстві все частіше застосовується інша класифікація ідеологій – за ступенем реформаторства, коли носії ідеології виступають в опозиції лібералізм – консерватизм. При цьому ліберали відстоюють реформаторство та постійне перетворення (вдосконалення) суспільства, а консерватори – збереження стабільності, історичних традицій та існуючого стану справ.

➤ В залежності від ступеню поєднання принципів солідаризму, лібералізму та консерватизму політико-філософська думка Старого Світу народила ціле сімейство теорій демократії. Вивчення їх має дати відповідь, яку саме демократію ми хочемо створити в Україні? А відтак і матимемо змогу розробити концепцію демократизації політичного процесу як шлях до обраної моделі народовладдя.

Відправною точкою всіх без винятку теорій демократії є переконання, що найголовнішим природним правом людини є право на владу. Згуртувавшись у суспільство народ є єдиним джерелом влади і суверенітету. Мета, сенс і спосіб трансформації народної влади у органи державного управління й стало предметом прискіпливих досліджень політичних філософів протягом кількох останніх століть.

Одним з перших визнав право народу на владу Томас Гоббс. Прихильник сильної держави, він визнавав, що суверенітет належить народові, однак за його моделлю народ передає суверенітет державі, яка має керуватися не сукупною народною волею, а вищою волею держави. В державі Томаса Гоббса немає місця безпосередньому народовладдю, а сенс існування представницьких органів у передачі влади державі від народу. При цьому народ з владою розлучається. В подальшому окремі мислителі виводили з цього навіть теоретичне обґрунтування абсолютизму та тоталітаризму, однак насправді позиція Гоббса ближче до теорії елітарної демократії.

В подальшому погляди Гоббса, були розвинуті Локком, Монтеск'є, Медісоном, Джефферсоном, які стали головними ідеологами класичної ліберальної (або представницької) теорії демократії. Ця теорія розглядає вибори не стільки як порядок, що дозволяє громадянам брати участь у політичному житті, скільки як механізм, що захищає їх від беззаконня влади.

Сучасним різновидом ліберальної демократії та поєднанням її з релігійними моральними цінностями є християнська демократія, що мала широку політичну практику у Німеччині, Австрії, Франції, Італії й відстоювалася такими європейськими політиками як Й. Штраус, Г. Коль, А. Моро, А. Фанфані, відомим теоретиком державного будівництва Л. Ерхардом. Найголовнішими ознаками християнської демократії є пріоритет природних прав особистості та принципів свободи, солідарності та спільного блага., які має приводити у гармонійну відповідність держава та органи державного управління. Християнські демократи виступають за сильну державу та проти політизації суспільного й приватного життя. Головну роль в християнській парадигмі відіграє принцип субсидіарності, запропонований свого часу католицьким соціальним вченням.

Принцип субсидіарності передбачає делегування наверх кожною нижчою ланкою ієрархії суспільних та державних органів таких функцій, які не можуть бути вирішені ними на своєму нижньому рівні. Форми організації держави можна й необхідно залучати лише для того, щоб справитися з такими завданнями, вирішення яких перевищує можливості ініціативи окремої людини чи вільної спілки.

Однак, класична ліберальна теорія по суті, відсторонює громадян від політичної участі. На це звернули увагу утилітаристи Джеймс Міль та Ієремія Бентам. Запозичивши у Адама Сміта розуміння корисності як критерію справедливості та моралі, вони розробили теорію „охоронної демократії”. Вихідний посил цієї теорії той же, що й у класичній ліберальній теорії – захист особистих інтересів громадян. Однак на відміну від Гоббса, Локка, Монтеск’є, утилітаристи бачать цей захист в інституті виборів – за допомогою забезпечення всезагального права голосу. В процесі виборів здійснюється досягання згоди громадян на участь у владних відносинах з державою в якості підлеглого суб’єкта. В свою чергу, така згода накладає на органи (посадові особи) державного управління певну відповідальність перед виборцями, яка досягається через такі механізми як таємне голосування, періодичні вибори на конкурентній основі.

Охоронна демократія є системою конституційної демократії в рамках формальних та неформальних правил, що обмежують владу держави. Вона гарантує громадянам політичні та громадянські права й свободи, залишаючи за ними повну відповідальність за власний вибір.

Відомий популяризатор теорії суспільного договору Жан-Жак Руссо заперечував представницьку демократію й вважав народний суверенітет невід’ємним. Суспільний договір на запровадження держави та державної влади, на думку Руссо, мав бути заключеним в ході виборів не між громадянами і правителями, а виключно „між всіма рівними громадянами”. На цій базі розвинулася теорія „демократії саморозвитку”, яка передбачає широке залучення громадян у політику як спосіб гармонійного розвитку особистості. За Руссо політична участь необхідна не лише заради захисту особистих прав і свобод, а, насамперед, для саморозвитку вільних поінформованих громадян.

На освітницькій функції виборів та демократії наполягав і Джон Стюарт Міль. Більше того, він безпосередньо пов’язував демократичний устрій з розвитком культури та освіти, вважаючи, що представницька форма народовладдя „тим більше придатна для народу, чим вище його культурний розвиток”. Він вважав за необхідне запровадження в широкі маси розуміння політичних та суспільних процесів, що розвивається в процесі участі у виборах та у громадсько-політичному житті взагалі.

Ідеї політичного саморозвитку та участі, запропоновані теорією „демократії саморозвитку”, у другій половині ХХ століття були підхоплені та розвинені в теорії „партіципаторної демократії”. Цю концепцію й сам термін „демократія участі” або „учасницька демократія” (від англійського *participate* – приймати участь) запропонувала у 1970 році Керол Пейтман в роботі „Участь та демократична теорія”.

Учасницька демократія передбачає активну участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень з найголовніших проблем суспільного життя та державного управління, свідому й активну участь у політичних процесах, зокрема у виборах. На думку авторів цієї теорії, свобода, рівне право на саморозвиток можуть буди досягнуті лише в учасницькому суспільстві, яке вдосконалює відчуття політичної ефективності та сприяє проявленню турботи про суспільні інтереси та загальне благо. В такому суспільстві громадяни добре поінформовані, зацікавлені у власній залученості до процесів державного управління та виборів. Тим самим партіципаторна концепція трактує демократію як самоуправління громадян. При цьому політична участь трактується не як засіб для досягнення певної мети, а як безпосередньо мета сама в собі. Державне управління з точки зору авторів даної теорії має всіляко сприяти участі громадян не тільки у демократичних всенародних виборах максимально можливої кількості органів влади та посадових осіб держави, але й безпосередньо у процесі прийняття політичних рішень та контролі їх виконання. При цьому партіципаторна демократія передбачає наголос на принципі децентралізації влади, широкому розвитку самоуправління та муніципального управління.

Однак, якщо партіципаторна концепція й передбачає захист від авторитарного тиску „зверху”, то вона не пропонує механізмів захисту від тиранії „знизу” – тиранії більшості, на якій наголошували утилітаристи. Не враховує вона й ментально-психологічних

особливостей пересічних громадян, серед яких є дуже висока частка осіб, що практично відмовляються брати участь у політичному житті. Саме на це звернув увагу Джованні Сарторі, який зазначав, що пересічні громадяни в політичній сфері нездатні діяти за особистими поглядами, вони лише реагують на ініціативу та політику конкуруючих еліт. Люди, за Сарторі, можуть активно цікавитися лише тими справами, з якими пов'язаний їхній життєвий індивідуальний досвід та підтримувати лише ті ідеї, які сформульовані ними самими. Тому головною проблемою, яка залишається невирішеною в теорії партіципаторної демократії є проблема загрози не аристократії, а загрози „посередності”, яка може знищити своїх політичних лідерів та замінити їх на недемократичну контреліту. Більшість політологів дотримується думки, що лише еліти зберігають основні моральні цінності суспільства, а маси авторитарні, нетерпимі, схильні до насилля й ненависті. Масова політика є нестабільною, екстремістською та не передбачуваною. Маси не дотримуються „правил гри” й схильні до тиранії. Екстремістські рухи, як правило, розвиваються в масах, а не в еліті.

Цих застережень дотримується сучасна модифікація теорії „елітарної демократії”. Якщо „маси” не цікавляться політикою, не мають відповідних знань, навичок та інформації, не вміють приймати вірні політичні рішення, то найефективнішим державним механізмом буде такий, в якому право прийняття політичних рішень належить компетентним спеціалістам – еліті. Основоположник такого підходу Йозеф Шумпетер назвав свою концепцію „теорією лідерів, що змагаються”, однак у подальшому (зокрема після появи партіципаторної концепції) найбільшого поширення отримала саме назва „елітарної демократії”. Плебісцитарна або партійна теорія демократії (як один з сучасних різновидів елітарної теорії) передбачає, що не всі соціальні групи мають займатися політикою, а віддають пріоритет групам політично спеціалізованим – політичним партіям. Влада за цією парадигмою формується шляхом прямих виборів, причому формування парламенту відбувається за виключно пропорційною системою, крім того право висування окремих посадових осіб (Президента, губернаторів, мерів тощо) також належить партіям.

Шумпетер фактично перевертає демократичну піраміду „виборець – вибори – органи державного управління”: „Пам'ятатимемо, що основною проблемою класичної теорії було твердження, що у „народу” є певна й раціональна думка з кожного питання й що ця думка реалізується в умовах демократії шляхом виборів „представників”, котрі слідкують за тим, щоб ця думка послідовно втілювалася в життя. Таким чином, вибори представників вторинні по відношенню до первинної мети демократії, а саме: наділити виборців владою приймати політичні рішення. Ми поміняємо ролі цих двох елементів і зробимо рішення проблем виборцями вторинним по відношенню до виборів тих, хто буде приймати рішення. Іншими словами, будемо вважати, що роль народу полягає в створенні уряду чи посередницького органу, який, в свою чергу, формує національний виконавчий орган чи уряд”

В такому ракурсі інститут виборів розглядається, насамперед, як засіб відбору найбільш компетентної еліти, здатної взяти на себе відповідальність за управління державою, що спонукає еліту відчувати свою відповідальність за політичні рішення. В період між виборами виборці мають поважати розподіл праці між елітою та суспільством та розуміти, що до наступних виборів їм не слід займатися політикою. Однак в умовах відсторонення народу від політичних процесів державного управління еліти схильні до посягань на узурпування влади в інтересах владних кланів, олігархічних, фінансово-промислових чи інших груп.

Позбутися таких протиріч спробували творці ще однієї – плюралістичної концепції демократії (зокрема Г. Ласкі, Д. Труман, Р. Даль, Р. Мертон, Г. Екстейн). Вони, з одного боку ще залишаються на позиціях елітаризму, розглядаючи демократію не як владу народу, а як владу із згоди народу. Однак ця згода надається не обмеженій у кількісному складі еліті, а набагато більшим чисельно групам інтересів, які постійно конфліктують в

суспільстві. Жодна з груп інтересів не може домінувати в суспільстві, більше того одна й та ж особа має не один, а значно більше інтересів, тому вона входить до різних груп інтересів, отже „тиранія меншості” неможлива. В ході досягнення політичного компромісу політичну легітимізацію отримує інтерес фактичної більшості населення.

Плюралісти вважають, що найбільш ефективно в політичному плані очікування чи думки виборця може представити відповідна організаційно оформлена група інтересів. З одного боку, це справді так. А з іншого, як правило, зовсім незначна частина населення є формальними членами різних груп інтересів – партій, суспільних об'єднань тощо. (Це яскраво видно на прикладі України, де політично активних громадян за різними даними – від 2 до 5%.) За такої умови може відбутися природна еволюція груп інтересів від багатьох невеличких суспільних організацій до поступового об'єднання їх навколо кількох могутніх політичних монстрів на кшталт промислово-фінансових груп, які замкнуть на собі всю державну владу та контроль над суспільством.

Консоціативна демократія є однією з модифікацій теорії демократії плюралістичної. Її запропонували Арендт Лійпхарт та Девід Аптер. Термін консоціація (consociation) означає групу суспільного єднання. Консоціативна демократія в найбільшій мірі дозволяє етнічним, релігійним, ідеологічним та іншим меншинам у мультинаціональній, мультикультурній державі відстоювати власні інтереси. Ця концепція передбачає здійснення державного управління великою коаліцією представників основних груп (сегментів) суспільства при значній автономії цих сегментів. Консоціативна демократія вимагає відкритість еліт, постійну ротацію урядової коаліції та принцип автономності політичних суб'єктів. Для більш ефективного відстоювання інтересів малих груп за консоціативною теорією останні отримують штучно завищене представництво в структурах суспільства та право „вето” на рішення, що приймаються.

Кінець ХХ століття вніс у політичний словник дефініцію „інформаційне суспільство”. В ході вивчення цього феномену французький політолог М. Рокар висунув теорію „інформаційної демократії”, згідно з якою у сучасному світі на передній план виходить взаємозв'язок між виборними державними органами, засобами масової комунікації та виборцями. Головними елементами інформаційної демократії виступають всезагальне виборче право та вільна інформація, оскільки найбільш справедливо й демократично громадяни можуть реалізувати свої виборчі права лише за умови вільного розповсюдження інформації, відсутності політичних заборон, цензури тощо. Значна роль відводиться М. Рокаром суспільній думці, сформованій у вільному інформаційному просторі: „Певною мірою суспільна думка замінює класову боротьбу в ролі рушійної сили історії, прискорюючи або гальмуючи діяльність суспільства”.

Сьогодні найбільш досконалою концепцією народовладдя світова політологічна наука називає теорію поліархії. Цей термін запропонував відомий американський політолог Роберт Даль. Він був одним з основоположників класичної плюралістичної моделі, однак не зупинився на цьому й модернізував її, назвавши нову модель реалізації народовладдя поліархією.

☞ **Поліархія** – (грец.: polis – багаточисельний, archi – головний, старший), «влада багатьох», політичний порядок, що відрізняється в самому загальному вигляді двома масштабними характеристиками: громадянські права надані відносно великій кількості дорослих, а самі ці права дозволяють проявляти незгоду й шляхом голосування зміщувати найвищі посадові особи в державному управлінні

За Р. Далем така демократія як політичний порядок, спирається на сім основних інститутів і всі вони мають діяти, щоб систему було визнано поліархією:

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

1. Виборні посадові особи. Контроль за рішеннями уряду з приводу політичного курсу конституційно закріплений за посадовими особами, що обираються.
2. Вільні та чесні вибори. Виборні посадові особи обираються шляхом частих та чесно проводимих виборів, в ході яких примус застосовується відносно рідко.
3. Усезагальне голосування. Практично все доросле населення має право голосувати на виборах посадових осіб.
4. Право претендувати на виборну посаду (right to run for office). Майже все доросле населення має право претендувати на виборні посади в уряді, хоча вікові обмеження можуть бути вищими, аніж для голосування.
5. Свобода слова. Громадяни мають право висловлювати свої думки без загрози суворого покарання з найширшого кола політичних питань, включаючи критику посадових осіб, уряду, режиму, соціально-економічного порядку та панівної ідеології.
6. Альтернативна інформація. Громадяни вправі звертатися до альтернативних джерел інформації. Більше того, альтернативні джерела інформації існують і захищені законом.
7. Незалежність самоорганізації. Для забезпечення своїх багатоманітних прав, включно з перерахованими вище, громадяни також володіють правом створювати відносно незалежні асоціації чи організації, в тому числі незалежні партії та групи інтересів.

Поліархія як демократичний спосіб здійснення влади передбачає одне суттєве застереження. Головна слабкість виборної демократії полягає в тому, що остання, за широко відомим висловом Адама Пшеворського, є “визначеність процедур за невизначеності результатів”, тобто в даній системі немає (і не може бути) будь-яких механізмів, які б захищали її від приходу до влади авторитарних або тоталітарних груп.

Тому поліархія для забезпечення політичної стабільності суспільства передбачає обов’язковість демократичної деліберативної – постійно діючий процес обговорення політичною спільнотою найважливіших проблем державного управління, пошуку, оцінки та переоцінки управлінських рішень, що приймаються та їх альтернатив, а відтак і корекції політичного курсу.

Порівняння основних параметрів концепцій народовладдя наведено в *Таблиці 1*.

Таблиця 1. Порівняльна характеристика основних концепцій народовладдя

Концепція	Ознаки			
	Визначальний суб’єкт політики	Роль і місце електорату у політичних процесах	Вимоги до структуризації органів державної влади	Вплив на тенденції суспільного розвитку
Елітарна	Політична еліта держави	Роль народу полягає в передачі влади еліті, демократія фактично зводиться до виборів. Народ фактично відсторонений від прийняття державно-управлінських рішень	Корпоративна розбудова державного апарату на принципах особистої відданості певному клану, політичним лідерам, закритість влади, конкурування владних еліт	Майже повне відсторонення народу від політичного процесу, сприяння “олігархізації” держави, становленню клановості, тенденції до автократизму

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

Християнська	Народ через представницькі органи	Роль народу полягає в обранні достойних представницьких органів та всемірному утвердженні (дотриманні) норм моралі	Територіальна організація влади на принципах солідаризму і субсидіарності та закріплення моральності у державному управлінні	Низька політизація суспільного життя та значна роль моральних (християнських) цінностей в суспільстві
Плюралістична	Різноманітні громадські і групні інтереси	Громадяни відстоюють свої права за допомогою значної кількості груп інтересів та через їх структури	Коаліційність парламенту та уряду у парламентських республіках, широке застосування інституту лобювання у прийнятті рішень в президентських республіках (напр. США)	Сприяння формуванню значної кількості нестабільних конкуруючих груп, що в нестабільному суспільстві може призводити до слабкості влади та зародженню олігархії
ПартICIPаторна	Народ у широкому розумінні	Електорату належить головна роль як у виборчому процесі, так і в прийнятті найважливіших державно-управлінських рішень	Відкритість влади, децентралізація, широке залучення до процесу державного управління пересічних громадян та їх організацій	Сприяння політичній просвіті та політичній участі населення, забезпечення народної підтримки державно-управлінських рішень
Плебейська	Політичні партії	Політична самоідентифікація народу та підтримка ним відповідних політичних партій	Партійне структурування парламенту та уряду, органів місцевого самоврядування	Максимальна політизація суспільства, домінування партійного впливу на всі сторони життя народу та кожної людини
Консоціативна	Етнічні, ідеологічні, релігійні групи, меншини та їх організації	Роль народу полягає в захисті своїх прав і свобод у складі різноманітних груп, меншин тощо	1. Вимога відсутності будь-яких домінуючих груп у суспільстві 2. Право вето етнічних, релігійних, ідеологічних меншин на певні державно-управлінські рішення	Сприяє зміцненню децентралізації влади, федералізму, розвитку та посиленню ролі відповідних меншин у суспільно-політичному житті в умовах їх постійної конкуренції

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

Поліархія	Народ у багатоманітності його політичних та громадських організацій	Значна роль народу як у виборчому процесі, так і в державному управлінні	Відкритість, гласність, підзвітність, демократичність державного управління, політична відповідальність посадових осіб та органів державної влади і місцевого самоврядування перед народом за державно-управлінські рішення	Максимально сприяє розвитку й закріпленню реального народовладдя в суспільно-політичному житті та державному управлінні
-----------	---	--	---	---

Таким чином, основними світоглядно-ідеологічними засадами демократизації політичного процесу за С. Хантінгтоном та Р. Далем є:

- Визнання народу як єдиного джерела влади і суверенітету;
- Пріоритет прав і свобод людини у владних відносинах між державою та індивідуумами;
- Розвиток політичного, соціального та мовного плюралізму в суспільстві;
- Вільний інформаційний простор, в якому функціонують захищені законом альтернативні джерела інформації;
- Висока правова культура громадян, законослухняність та патріотизм;
- Свобода слова: право висловлювати свої думки без загрози покарання з найширшого кола політичних питань, включаючи критику посадових осіб, уряду, режиму, соціально-економічного порядку та панівної ідеології;
- Свобода створювати відносно незалежні асоціації чи організації, в тому числі незалежні партії та групи інтересів;
- Всезагальне право обирати та бути обраним більшістю дорослого населення країни;
- Виборність вищих посадових осіб, що обираються шляхом частих та чесно проводимих виборів, в ході яких примус застосовується відносно рідко;
- Постійна та активна участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень з найголовніших проблем суспільного життя та державного управління, пошуку, оцінки та переоцінки управлінських рішень, що приймаються та їх альтернатив, а відтак і корекції політичного курсу, свідомо й активна участь у політичних процесах.

Автори «Основ демократії» (К.: Ай-бі, 2002) до основних демократичних цінностей відносять також наступні:

- Конституція і конституціоналізм. Для того, щоб визначити межі свободи й відповідальності, уникнути надмірних моральних претензій, повинна існувати якась «надлюдська» інстанція, яка не залежала б від чийось особистих уявлень і уподобань, від чийось окремої волі чи сваволі. Саме таку інстанцію уособлює Конституція, її призначення — чітко визначити принципи соціального співіснування людей у демократичному суспільстві.
- Громадянство і громадянськість. Ядро демократії становлять громадянство і громадянськість. Вони означають не тільки (і не стільки) формальну належність людини до держави, політико-юридичний зв'язок із її структурами, скільки розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси і захищати їх зі знанням справи та з урахуванням інтересів усього суспільства.

- Компетентність і відповідальність. Компетентність громадянина — це його знання про те, які існують способи відстоювання прав, свобод, захисту власних інтересів, це та цінність, яка забезпечує життєздатність і стійкість демократичного ладу. Готовність і бажання діяти передбачають відповідальність: усвідомлення того, що «дорослий стан» (а демократія орієнтує людину на те, що вона мусить долати інфантильність, споживацьку налаштованість, надії на патерналізм і опіку) — це обов'язок повною мірою відповідати за прийняті рішення і вчинені дії. У компетенцію громадянина входить увесь спектр його суспільного існування, усе те, що творить мережу соціальних відносин.
- Свобода совісті. Історично свобода совісті (визнання того факту, що найвищим суддею щодо вірування і переконання людини є її совість) була тим здобутком Реформації, який викликав великий здвиг у людській свідомості і з часом спричинився до формулювання й конституційного затвердження інших ліберальних прав та свобод.
- Людська гідність. Усвідомлення кожним особистої значущості, власної людської місії, унікальності, самобутності й невичерпності — це одна із докорінних чеснот демократичного світогляду і водночас один із наших громадянських обов'язків.
- Моральна автономія. Гідність людини передбачає визнання й забезпечення її моральної автономії. Це означає, що людина здійснює своє само визначення вільно й неупереджено, користуючись власним розумінням щастя й добра.
- Соціальна солідарність і довіра становлять необхідну громадянську чесноту, умову демократичного порядку. Якщо громадяни не вміють відверто і публічно обговорювати спільні соціальні проблеми, вади і недоліки суспільних відносин, то демократія стає примарною
- Соціальне партнерство та соціальний порядок, які досягаються не за рахунок ліквідації розбіжностей і багатоманітності, властивої живому соціальному організмові.. В демократичному суспільстві постійно жевріє конфлікт, іноді він набуває значних масштабів (зокрема, під час виборів), але від цього суспільство у підсумку тільки виграє. Принаймні проблеми не заганняються всередину і не набувають злякисне прихованого характеру. Отже, соціальне партнерство як культура конфлікту є важливим здобутком демократії, що збезпечує соціальний порядок в державі.

ТЕМА 1.4. НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ ЗА ДЕМОКРАТІЇ.

Політика як сфера боротьби за владу та її здійснення неможлива без існування визначених правил, якими мають керуватися всі суб'єкти політичного процесу. Їхня політична діяльність, політична поведінка, виконання соціальних функцій забезпечуються завдяки засвоєнню ними *соціальних норм*, які дають можливість усім суб'єктам політичного процесу оцінювати ситуацію, а також відтворювати і змінювати відносини, підтримуючи, таким чином, природне функціонування моделі владного спілкування.

☝ **Соціальна норма (від лат. *norma* – керівне начало, правило, зразок) – це засіб соціальної регуляції поведінки індивідів і груп, загальноприйняте правило поведінки, за яким неодмінно стоїть санкція: нагорода або покарання, схвалення або осуд.**

Суспільним інструментом регулювання політичної діяльності виступають **соціально-політичні норми**. Людські цінності й норми, будучи продуктом соціального досвіду життєдіяльності попередніх поколінь даного етносу й цивілізації в цілому, як би „прив'язують” політичну організацію, як „керуючу підсистему”, до соціуму, як до „керованої підсистеми”. Норми, що регулюють владні відносини між людьми, виступають у ролі універсальних ”правил політичної гри”, на відміну від специфічних норм, що проявляються в економіці, релігії й інших галузях людського спілкування [Дегтярев А.А. Основы политической теории: Учеб. пособие. - М., 1998. - С. 73, 74].

До соціально-політичних норм відносяться:

- **суто політичні норми;**
- **правові норми;**
- **моральні норми;**
- **норми-традиції;**
- **корпоративні норми.**

Окрім *регулятивної* функції, тобто встановлення правил поведінки суб'єктів політичного процесу, їхньої взаємодії, упорядкованості політичних відносин, соціально-політичні норми виконують також:

- *оціночну* функцію, виступають критеріями ставлення до тих або інших дій, підставою оцінки соціально-значущої поведінки конкретних суб'єктів політичного процесу (моральне — аморальне, правомірне — неправомірне);

- *трансляційну* функцію, оскільки не тільки зберігають, а й “трансляють” у майбутнє, передають наступним поколінням (через освіту, виховання, і т.д.) досягнення людства в організації громадського життя, створену поколіннями культуру відносин, досвід (у тому числі, негативний) суспільного устрою.

Соціально-політичні норми *виникають як фактор та результат історичного розвитку й функціонування суспільства*. У кожній країні існує своє соціокультурне співвідношення між роллю різних нормативних типів у політичному житті, норми відповідають також і характерові соціальної організації суспільства. З цього погляду неважко помітити розходження соціально-політичних норм у суспільствах, що належать до різних культурних традицій, наприклад, європейської й азійської. Існують розходження в соціальному нормуванні політичного життя й тих суспільств, які належать до однієї культурної традиції, хоча і не настільки принципові, пов'язані з індивідуальною історичною долею конкретного народу.

Політичні норми є невід'ємним компонентом будь-якої політичної системи, вони утворюються шляхом співвіднесення суб'єктами політичної діяльності як самої діяльності, так і її результатів із загальними цінностями, в основному визнаними при цьому всіма учасниками політичного життя. В основі змісту політичних норм знаходяться

об'єктивні зв'язки і закономірності, що відображаються в суб'єктивних образах та поведінці політичних акторів.

Особливість політичних норм пов'язана передусім зі сферою їх застосування: вони регулюють відносини між соціальними групами та окремими індивідами з приводу політичної влади, встановлюють взаємозалежності між політичними цілями і засобами їх досягнення, слугують засобом інституціалізації масової політичної активності. До функцій політичних норм також належить легалізація конкурентної боротьби різних соціально-політичних сил, встановлення її меж та орієнтацій. [Політологія. А.Колодій, В. Марченко, Л. Климанська, Я. Комина. – К.:Ельга. – Ніка-Центр, 2000. – С.114.]

Об'єктивуючись у праві, політичні норми визначають та регулюють особливості перебігу політичного процесу. *Виступаючи в цивілізованому суспільстві як основна форма політики (політика через закон, його виконання і на основі закону), право водночас є показником становища особистості в суспільстві, гарантованості її прав, інструментом їхньої охорони та реалізації.* Політика і право є нерозривно пов'язаними між собою. Як відзначає англійський політолог Г. Дрюрі, „практично будь-який аспект політичної діяльності та політичних змін – на субнаціональному, національному, міжнаціональному та глобальному рівнях – має свої правові або конституційні аспекти”, а „правові норми – це спосіб, за допомогою якого та чи інша політична лінія впроваджується в життя” [Дрюри Г. Политические институты с точки зрения права // Политическая наука: новые направления. / Ин-т «Открытое общество»; Под ред. Гудина Р., Клингеманна Х.-Д. – М.; Вече, 1999. - С. 214]

☞ **Правові норми** — це система загальнообов'язкових формально визначених норм, встановлених або санкціонованих державою та забезпечених її примусом.

У системі нормативного регулювання політичних відносин правовим нормам відводиться важлива роль, адже право не тільки є вираженням політики, закріпленням її, воно активно впливає на політичну діяльність. Конституції та норми державного права не тільки встановлюють формальну базу політичної практики, а й складають важливий засіб для підзвітності суб'єктів політичної діяльності та обмежень їхньої діяльності. У сучасних демократичних державах питання про взаємозв'язок і взаємодію політики з правом набуває дуже важливого значення ще і тому, що правові норми сприймаються як справедливі лише у тому випадку, коли вони однаково обов'язкові, а права й обов'язки рівні для всіх громадян, у тому числі і для чиновників держапарату, депутатів, керівників держави. Отже, право виступає як рівне суспільне мірило щодо всіх громадян суспільства, його інститутів.

Порівняно з іншими типами соціальних норм, **правові норми мають ряд особливостей:**

- вони встановлюються державою, передбачені ними приписи обов'язкові для всіх людей, що проживають на території даної держави;
- охороняються від порушень можливістю державного примусу, чим забезпечується їхня загальнообов'язковість;
- видаються або санкціонуються державою у визначених формах;
- для них характерна чіткість у визначенні прав і обов'язків, їхнє належне розмежування.

Найбільш вираженою є політична природа конституційних норм, які займають найважливіше місце серед норм права будь-якої держави. Саме конституційні норми відображають основні принципи, які визначають правила та межі діяльності суб'єктів політики, функціонування політичної системи в цілому. Одним із головних показників ефективності конституційно-правового регулювання політичного процесу є те, наскільки формальна конституція відповідає реальній політичній структурі суспільства, політичній системі та політичному режиму. [Політологія. А.Колодій, В. Марченко, Л. Климанська, Я. Комина. – К.:Ельга. – Ніка-Центр, 2000. – С. 116]

У світовій та вітчизняній історії були неодноразові випадки, коли система конституційно-правових норм не лише не відповідала реально існуючим політичним відносинам, а й здійснювала на них деструктивний вплив. Історія радянських конституцій є одним із найбільш показових прикладів невідповідності декларованих політичних принципів і норм та реальної політичної дійсності. Так, прийнята у 1937 р. Конституція СРСР (названа “сталінською”, незважаючи на те, що її автором був один із близьких соратників В. Леніна М. Бухарін, розстріляний згодом як “ворог народу”), яка була визнана навіть правознавцями країн Заходу як “одна з найдемократичніших конституцій”, була прийнята у період жорстокого терору не тільки по відношенню до відвертих політичних опонентів, а й по відношенню до “недостатньо лояльних” або “класово відчужених елементів”. Конституція СРСР 1977 р. сприяла „консервуванню” політичних відносин у країні, поєднуючи декларовані політичні права громадян з принципом однопартійності та проголошенням єдиної загальнодержавної ідеології.

Сучасний конституціоналізм базується на низці основних принципів, вироблених людством у процесі свого розвитку. Ці принципи, що стали світовими стандартами формування демократичної держави та громадянського суспільства, знайшли своє відображення у процесі становлення сучасного українського конституціоналізму. Так, Конституція України закріплює принцип народовладдя, верховенства права, вищу юридичну силу Конституції, пріоритет прав і свобод людини, ідеологічний, політичний та економічний плюралізм, принцип поділу влади, визнання та гарантованість місцевого самоврядування. Утвердження конституціоналізму тісно пов’язано з прийняттям законів, в яких ці положення розкриваються та які передбачають механізми реалізації прав, свобод і моделей взаємовідносин між різними суб'єктами політичного процесу. Серед законів, відсутність яких у тій або іншій демократичній країні є скоріше виключенням, ніж правилом, можна назвати закони про політичні партії, про вибори в представницькі органи, про вибори глави держави, про референдум і т.д. Прийняття цих та інших законів, які регулюють окремі сторони політичного життя, є особливо важливим для країн перехідного періоду, коли зміна соціально – політичних координат розвитку суспільства вимагає адекватного конституційно-правового забезпечення політичного реформування [Орзіх М. П., Крусян А. Український конституціоналізм як політико-правова система: проблеми та тенденції розвитку //Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Доп. III міжнар. наук. конф.(Львів, 20 – 22 травня 2005 р.) http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_16/Orzikh,Krusyan.doc]

Разом з тим, слід відмітити, що утвердження конституціоналізму, забезпечення відповідності формальної конституції реальній політичній структурі суспільства, а також прийняття інших політико-правових норм у відповідності із загальновизнаними демократичними принципами та реаліями суспільно-політичного життя – це досить складний процес, що може супроводжуватися загостренням політичних протиріч. Як свідчить досвід останнього десятиріччя, на шляху утвердження ефективного конституційно-правового регулювання в нашій країні виникає цілий ряд проблем.

Зокрема, характер трансформаційних процесів в Україні значною мірою ускладнюється існуванням значного розриву між декларованими принципами і нормами демократії та безпосередньою соціально-політичною практикою [Кокорська О.І., Кокорський В.Ф. Інституціональний простір перехідного суспільства: особливості формування //Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Доп. III міжнар. наук. конф.(Львів, 20 – 22 травня 2005 р.) [/http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_9/Kokorska,Kokorskii.doc](http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_9/Kokorska,Kokorskii.doc)].

Така ситуація не сприяє утвердженню демократичних інститутів та підриває довіру населення до них. Становлення ряду нових для українського суспільства інститутів, таких,

як конституційні гарантії прав і свобод, вільні та прозорі періодичні вибори лише поступово й з великими труднощами втілюються на практиці. Законодавчо не унормованою залишається діяльність окремих суб'єктів політичного процесу (наприклад, груп тиску, які відіграють значну роль в політичному житті сучасної України), діяльність парламентської опозиції тощо, цілий ряд нормативних актів, які регулюють політичну діяльність та політичні процеси, визнаються фахівцями недосконалими та суперечливими. Не сприяє дієвості правового регулювання політичної діяльності практика систематичного внесення змін до найважливіших політико-правових актів та спроби підпорядкування права політиці (наприклад, в силу так званої „політичної доцільності”). Як відмічають аналітики Національного інституту стратегічних досліджень, „...політична система залишається об'єктом "експериментального моделювання", оскільки не актори підпорядковуються їхнім системним позиціям / інституціональним ролям, а позиції / ролі трансформуються в залежності від того, хто саме їх займає” [Партійне поле України після парламентських виборів 2006 р. Аналітичний огляд / <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor20/01.htm#a1>].

Деструктивним для розвитку суспільства є також ігнорування правових норм суб'єктами політичного процесу, спроби обійти Конституцію та закони. Причини такого стану речей, як і в цілому причини труднощів, що виникають на шляху демократизації політичного процесу в Україні, можна зрозуміти, розглянувши роль та особливості інших соціальних норм, які також суттєвим чином впливають на перебіг політичного процесу в нашій країні.

Мова йде про норми, що не мають правового характеру, але займають значне місце серед соціальних норм, регулюючих політичний процес: традиції, корпоративні та моральні норми. Як зазначає американський вчений Д. Норт, „хоча офіційні правила можуть змінитися за одну ніч унаслідок політичних або юридичних рішень, неофіційні обмеження, пов'язані зі звичаями, традиціями чи кодексами поведінки набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої політики” [Кокорська О.І., Кокорський В.Ф. Інституціональний простір перехідного суспільства: особливості формування //Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Доп. III міжнар. наук. конф.(Львів, 20 – 22 травня 2005 р.) /http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_9/Kokorska,Kokorskii.doc].

Роль норм, які не мають правового характеру, в різних політичних системах проявляється неоднаковою мірою, відрізняються й форми їхніх проявів. Особливо наочно це проявляється у визначенні регулятивного впливу таких норм, як **традиції**.

☞ Традиції (від лат. *traditio* - передача) – елементи соціальної та культурної спадщини, які передаються від покоління до покоління й зберігаються у певних суспільствах, класах і соціальних групах на протязі тривалого часу.

Поняття традиції охоплює процес соціального наслідування та його способи. В якості традиції можуть виступати певні суспільні установлення, норми поведінки, цінності, ідеї, звичаї, ритуали і т. ін.

Традиція не зводиться до такого свого різновиду, яким є звичай, а розповсюджується на більш широку область соціальних та культурних явищ. Регулятивний вплив традицій має особливий характер: на відміну від права або моралі, вони припускають не узгодження поведінки з запропонованими вимогами, а відтворення самої поведінки в її усталених варіантах. Слідування традиції не потребує особливих механізмів його забезпечення, а також необхідності у визначеному примусі, оскільки забезпечено самим фактом її існування, тобто природно.

Норми-традиції суттєво впливають на форму політичної системи тієї чи іншої країни, всередині якої оперують правові норми. Як свідчить загальносвітовий досвід, успіх реформування суспільно-політичних відносин також великою мірою залежить від

соціокультурних та політичних традицій, що склалися у тому чи іншому суспільстві. Саме наявність або відсутність тих чи інших політичних традицій може сприяти, або, навпаки, суттєвим чином перешкоджати функціонуванню формальних демократичних інститутів та норм.

Типовою країною, де традиції справляють значний вплив на політику, можна вважати Великобританію. Особливістю конституціоналізму цієї країни є існування близько 4,5 тис. неписаних конституційних норм, які склалися в процесі практичної діяльності вищих державних органів, судів. Наприклад, не використане монархом право вето, порядок формування уряду та ін. Конституційні звичаї мають дуже суттєве значення, ними найчастіше користуються, вони завжди є дійовими і визначають роль важливих державних інститутів, зокрема, Кабінету Міністрів, а також статус міністрів. Відповідними традиціями, а не писаними юридичними нормами, визначається правовий статус особи та її політичні права.

Дослідження політичних традицій нашого народу привертало та продовжує привертати увагу вітчизняних науковців, які намагаються визначити їхню роль в політичній історії та сучасному політичному житті України. В історії вітчизняної політичної думки представники різних політичних течій намагалися прослідкувати та довести існування чи, навпаки, відсутність традицій демократизму в нашій країні.

Найбільш гострі дискусії з цього питання розгорнулися в Україні від час визвольних змагань 1917-1920 рр. та продовжилися у 20-30 рр. ХХ ст. у середовищі української еміграції. Поразка українського визвольного руху зумовила потребу у розумінні її причин, а також пошук чинників майбутнього державного будівництва. Серед представників національної інтелектуальної еліти, значна частина з яких опинилася в еміграції, зростає зацікавленість у вивченні політичних традицій нашого народу. На їхню думку, саме існування спільних для всього українського народу традицій могло б стати тим фактором, який би сприяв об'єднанню різних політичних сил, зацікавлених у створенні та розбудові власної національної державності. Проте відсутність у дослідників спільного методологічного підґрунтя призводила до принципово різних тлумачень політичного минулого й традицій нашого народу. Так, представники демократичного табору, зокрема, М. Грушевський, С. Шелухін та ін. наголошували на існуванні традицій народоправства, виборності влади, прояви яких вони вбачали в історії Київської Русі, в державному устрої Галицького князівства та Запорізької Січі. До дослідження політичних традицій нашого народу зверталися і представники українського консерватизму, зокрема, В. Липинський, який підкреслював визначальну роль традицій в організації політичного життя. Національну державницьку традицію консерватори пов'язували зі спадковістю верховної влади, а виборність органів влади вважали головною причиною втрати Україною державної самостійності за часів Руїни. Те, що Україна була переважно селянською, аграрною державою, а українці в більшості своїй були носіями традиційної культури, позбавленими активної політичної свідомості, зумовлювало, на думку консерваторів, неможливість сприйняття українцями принципів європейського парламентаризму.

Безумовно, досвід багаторічного бездержавного існування та входження до складу інших держав з різною політичною історією й різними політичними традиціями суттєво вплинув на формування політичної культури українців та їхні політичні традиції. В них специфічним чином поєдналися елементи демократизму, характерні для європейської політичної традиції (виборність влади, громадське самоуправління, політична рівноправність всіх членів суспільства) та авторитаризму (відчуженість соціуму від влади, державний патерналізм тощо), більшою мірою притаманні азійській політичній традиції. Перебування значної частини України у складі Російської імперії, держави з усталеними традиціями автократичного правління, та десятиліття тоталітарної системи, створеної радянських режимом, не сприяли розвитку демократичних традицій і сприйняттю їх широкими масами населення. Проте, у короткочасні періоди послаблення чужоземного правління історична пам'ять про демократизм козацької доби та Гетьманщини, паростки громадянського суспільства за часів австро-угорського домінування у Західній Україні зумовлювали пошук власних коренів демократичної традиції, які демонстрували певну спорідненість політичних процесів в нашій країні із західноєвропейськими. На сучасному

етапі державного будівництва поєднання різних традицій значною мірою впливає на характер політичного процесу в нашій країні, зокрема, відображається у поведінці політичних акторів.

Наводячи, наприклад, якісні характеристики української політичної еліти, дослідники відмічають її прагнення до закритості (риса, в більшій мірі притаманні елітам авторитарних та тоталітарних режимів) при збереженні зовнішніх атрибутів відкритості й демократизму, а також патронально-клієнтальний характер її формування. Значною мірою це пов'язано з тим, що представники українського „політичного класу” є, як і більшість українців, носіями традиційної культури, яка, „поряд з безумовно позитивними і для сучасного суспільства рисами, містить і трайбалізм – „схильність до культурної і суспільно-політичної плеїмінної відокремленості”, простіше – містечковості, клановості та кумівства” [Якименко Ю., Жданов І. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти// Національна безпека і оборона. – 2003. - №9 –С. 5]. Фахівці Національного Інституту стратегічних досліджень, аналізуючи результати електоральної реформи на прикладі парламентських виборів 2006 року, також звертають увагу на значну залежність її результатів від існуючих в суспільстві політичних традицій. Мова йде про прояв традиційного для українського суспільства принципу влади авторитета, що знайшов своє відображення у „збереженні українською політичною культурою президент-центричного формату”. На думку дослідників, наслідком цього стало те, що парламентські вибори відверто проголошувалися виборами прем'єр-міністра, а баланс сил, який складав основу коаліційних домовленостей, а рівно і ймовірні порушення такого балансу, трактувалися виключно у перспективі "проблеми-2009". [Партійне поле України після парламентських виборів 2006 р. Аналітичний огляд / <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor20/01.htm#a1>] Наголос сучасних авторів на цьому аспекті повною мірою співпадає з висновком, який зробив ще у 20-х роках ХХ ст. видатний український вчений – правник Р. Лашенко. Звертаючись до характеристики демократичних традицій українців, він звернув увагу на одну суттєву ознаку національного демократизму – „ідея народоправства, реалізація “права як правди” часто уособлювалася у нашого народу з демократизмом справедливого, енергійного та видатного правителя” [Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – К.: Вид-во Україна, 1998. – С. 148].

Участь громадян у політиці через політичні партії і групи інтересів також можна назвати традицією, яка була сформована у демократичних країнах Західної Європи у процесі їхньої політичної історії. Історичне минуле України не сприяло розвитку національного партійного життя й формуванню відповідної традиції, оскільки характерне для авторитарного та тоталітарного режимів відчуження влади від суспільства, жорсткий контроль за найменшими проявами інакомислення аж ніяк не створювали умов для розвитку форм політичної участі, необхідних для нормального функціонування демократичних інститутів. Разом з тим, одним із перших кроків до демократичних перетворень в нашій країні було перенесення традиції партійного представництва, формування й розвиток багатопартійності, яка в сучасних умовах розглядається як апробована та ефективна форма забезпечення політичного плюралізму. Тому, враховуючи роль партій та громадсько-політичних організацій (профспілок, груп тиску і т.п.) в суспільно-політичному житті сучасних демократичних держав, необхідно відзначити місце так званих „корпоративних норм”, тобто норм, які створюються безпосередньо в цих організаційних структурах.

☝ Під корпоративними нормами звичайно розуміють правила поведінки, створювані в організованих співтовариствах, що поширюються на його членів і спрямовані на забезпечення організації і функціонування даного співтовариства.

Корпоративні норми досить специфічні. Так, вони створюються в процесі організації і діяльності співтовариства людей; поширюються на членів даного співтовариства; можуть закріплюються у відповідних документах (статуті, кодексі і т.п.); забезпечуються певними організаційними мірами. По формальних ознаках корпоративні

норми можуть бути схожими на юридичні: текстуально закріплюються у відповідних документах, приймаються по визначеній процедурі, систематизовані. Однак на цьому подібність фактично закінчується, тому що названі норми не мають загальнообов'язковості права, не забезпечуються державним примусом. Корпоративні норми мають відмінну від права природу. Предметом їхнього регулювання є відносини, не урегульовані юридично (у силу неможливості або недоцільності такого регулювання). Вони «належать» структурним одиницям громадянського суспільства і відображають специфіку природи останніх.

Корпоративні норми можуть суттєво впливати на діяльність суб'єктів політики. Безумовно, особливе значення у політиці мають норми політичних партій.

Партійні статuti та програми партій, норми партійної дисципліни значним чином впливають на порядок формування їхніх керівних органів, функціонування партійних фракцій у парламенті, визначають порядок висунення кандидатів від партії на виборні посади у системі державного управління.

Особливо відчутна їхня роль у політичному процесі тих країн, де існує пропорційна або пропорційно-мажоритарна виборча система. Проте, в деяких країнах з давніми політичними традиціями норми політичних партій не обов'язково є зафіксованими у формі статутів і досить часто тісно пов'язані з традиціями та звичаями.

Так, у Великобританії одна із найстаріших та найвпливовіших партій - Консервативна партія, або, за офіційною назвою, Національний союз консервативних організацій, не має статуту та програми. В ній, як і в ще одній дуже впливовій партії Великобританії, Лейбористській, щорічна партійна конференція затверджує програму лідера партії, яка після затвердження набуває характеру загальнопартійного програмного документа, а у разі перемоги партії на виборах стає стратегією діяльності уряду та реалізується ним. У парламентських фракціях цих партій партійна дисципліна забезпечується не писаним уставом, а є традиційною функцією партійних організаторів, т.зв. "батогів", які зобов'язані забезпечити присутність членів своєї партії під час голосування, виконання партійної дисципліни при голосування. Особливе значення має роль "батогів" як зв'язкових між лідерами партії і членами фракцій, що, зокрема, виражається з розсиланні ними вказівок щодо переліку питань, які виносяться на засідання парламенту, та дій членів партії при голосуванні за те чи інше рішення.

В політичному процесі сучасної України партійні норми не відіграють такої суттєвої ролі, як у країнах з усталеними традиціями партійного життя. Пояснюється це передусім тим, що партійна система в Україні відображає риси, притаманні партійним системам більшості молодих демократій: домінування принципу клієнтності, тобто створення партій навколо відомих політичних діячів, відсутність чітко сформульованих ідейно-політичних платформ, слабкість організаційної структури, і, як наслідок, низький рівень партійної дисципліни. Наближеність та особиста лояльність до політичного лідера, перевага особистих інтересів над корпоративними регулюють внутрішньопартійні відносини значно більшою мірою, ніж прийняті партійні норми. Така ситуація зумовлює нестабільність членства у партіях, яку наглядно демонструють часті зміни партійної приналежності та фракційні переходи депутатів Верховної Ради України останніх скликань. Оскільки, на думку відомого французького політолога Моріса Дюверже, пропорційна система виборів веде до створення партійної системи з численними партіями, які мають досить жорстку внутрішню структуру та незалежні одна від одної, цілком вірогідно, що перехід до пропорційної системи виборів в нашій країні істотно підвищить роль партійних норм у вітчизняному політичному процесі, або, принаймні, сприятиме партійній структуризації українського суспільства.

Одним із найбільш дискусійних було і залишається питання щодо ролі ***моральних норм*** у регулюванні політичних процесів.

☞ **Мораль** – сукупність історично сформованих і таких, що розвиваються, життєвих принципів, поглядів, оцінок, переконань і основаних на них норм поведінки, визначаючих та регулюючих відношення людей один до одного, суспільства, держави, сім'ї, колективу, оточуючої дійсності.

На відміну від правових норм, дотримання яких підтримується і контролюється державними органами, норми моралі спираються на суспільну думку і вплив, на переконання, традиції та звичку. Цінності моралі змінюються з часом, відрізняються у різних народів та верств населення. Основними проблемами в моралі є питання про те, що таке “гарний звичай, поведінка, діяльність”, що “пристойно, порядно, гідно”, вона оцінює будь-які вчинки та дії з точки зору добра (блага) або зла, справедливості або несправедливості та інших критеріїв та ідеалів.

І мораль, і політика являють собою організаційні, регулятивні, контрольні сфери суспільства, але їхнє існування та функціонування в ньому істотно відрізняються. На відміну від інших організаційно-контрольних сфер, мораль не матеріалізується в апаратах управління, інститутах влади, позбавлена центрів управління та засобів зв'язку й об'єктивується лише в мові та мовленні, але насамперед – у відображенні, в ознаках, властивостях інших суспільних явищ. Разом з тим, вона охоплює усі феномени політики.

Спільність політики та моралі полягає у тому, що і політика, і мораль відносяться до найбільш ранніх регуляторів суспільного життя, до сфери соціального вибору, що зумовлює їхню рухливість та мінливість.

Найважливішою відмінною рисою політики та моралі є те, що політика опирається силу, використання примусових санкцій за невиконання вимог. На відміну від політики, мораль в принципі засуджує насильство і спирається головним чином на “санкції” совісті.

Крім того, відмінність між політикою і мораллю розкривається у наступному:

- політика являє собою діяльність, спрямовану на врегулювання групових соціальних конфліктів, що торкаються всього суспільства і потребують застосування влади. Мораль, в свою чергу, характеризує повсякденні індивідуальні відносини між людьми, конфлікти, що подекуди виникають між ними, зазвичай не досягають політичної гостроти;

- джерелом політики є економічні й інші насущні інтереси і потреби людей. Безпосереднім джерелом моралі виступають загальнолюдські, а також інші колективні цінності, слідування яких не обіцяє індивідуальній особистій вигоді;

- багато імперативів моралі носять характер ідеалів, з якими варто погоджувати свої дії, але яких у реальному житті мало кому вдається досягти. Мораль оцінює суб'єктивне, внутрішнє переживання вчинків. Політика, в свою чергу, завжди орієнтована на досягнення визначених цілей, результатів. Політики зазвичай керуються інтересами, а не почуттями;

- мораль завжди є індивідуальною, її суб'єкт – окрема людина, що робить свій моральний вибір. Політика носить, як правило, груповий, колективний характер. [Ирхин Ю.В. Взаимосвязь политики, морали и права// Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. –С. 11]

Не менш істотні відмінності існують і між характером регулятивного впливу моралі та правових норм. Зокрема,

Правові норми мають загальнообов'язковий характер, створюються та захищаються державою, яка формує апарат примусу, покликаний слідкувати за їхнім дотриманням, застосовуючи відповідні засоби впливу у випадку їхнього порушення. Мораль спирається виключно на силу суспільної думки, а порушення моральних норм не зумовлює втручання державних органів.

Відмічені особливості у співвідношенні політичних, правових та моральних норм як регуляторів суспільних відносин свідчать про їхню певну автономність, а також дають підстави для існування різних підходів до питання про сумісність політики та моралі. Ця проблема на протязі багатьох століть незмінно викликає зіткнення та протиборство різних позицій та думок. Всі їх можна умовно розділити принаймні на три групи:

- повне ототожнення політики та моралі;
- визнання політики і моралі в якості непримиримих протилежностей;
- визнання можливості взаємодії політики та моралі на основі підтримки їх напруженої взаємодії.

Ототожнення моралі і політики характерне для класичного античного мислення, основа якого – визнання того, що місія держави полягає у забезпеченні щасливого життя індивідів з метою досконалого та самодостатнього існування.

Аристотель у своїй праці “Політика” підкреслював: “Оскільки...будь-яка держава представляє собою свого роду спілкування, а будь-яке спілкування організується заради якого-небудь блага, то, очевидно, всі спілкування прагнуть до того чи іншого блага, причому більше інших до вищого з усіх благ прагне те спілкування, яке являється найбільш важливим із всіх та охоплює собою всі інші спілкування. Це спілкування і називається державою або спілкуванням політичним”.[Аристотель. Політика // Аристотель. Соч.: В 4-х томах. Т.4 – М.: Мысль, 1983. – С.376.]

У відповідності до традицій свого часу, відображаючи найбільш характерні риси суспільної свідомості свого часу, античні мислителі ототожнювали найвище благо з евдемонією (щастям). Блаженне життя пов’язувалося зі “здійсненням справедливості”, що являється переведенням можливості здійснення блага в актуальний, реалізований стан. Отже, саме античність заклала основи так званого “моралізаторського підходу” до політики (“прекрасної моральності”, за словами Гегеля), який визначає оцінку політики як діяльності, направленої на досягнення спільного блага [Семенова Р.У. Соотношение политики и морали в русле дискуссионного поля современной политической науки // Вестник Московского университета. Сер.18.Социология и политология. – 2005. - №3. – С.93].

У новітній час такі принципи політики, доведені до морального абсолютизму, знайшли своє відображення в ідеології та практиці ненасилля, найбільш яскравими представниками якої були М. Ганді та М.-Л. Кінг, А. Швейцер. Прихильники цієї точки зору абсолютизують значення внутрішніх механізмів мотивації політичної поведінки, і, передусім, совісті, обов’язку й т. ін. Між тим, необхідно зазначити, що політика – це взаємодії політичних сил, що мають різні інтереси, які подекуди зіштовхуються між собою. Політичні інститути є “виразниками” тієї чи іншої ідеології, відображають протилежні групові інтереси та націлені на їхню легітимацію й захист, а це неминуче підриває (або послаблює) загальнолюдські вимоги і норми організації соціальної та політичної життєдіяльності. Тому слід зазначити, що абсолютизація ролі моралі у політиці може призвести до нездатності її суб’єктів досягати поставлених цілей та, в кінцевому рахунку, до неефективності політики як регулятора суспільних відносин.

Згідно з іншим підходом, що є свого роду гіпертрофованим відображенням відмінностей політики та моралі, ці сфери є цілковито автономними й не повинні втручатися в компетенції одна одної. В історії філософської і політичної думки тезу заперечення будь-якої самостійної ролі моралі в політиці обстоювали Н. Макіавеллі, Г. Моска, Р. Міхельс та ін. На відміну від прихильників принципу моральності в політиці, для представників цього підходу характерним є те, що “справедливий” політиці вони протиставляли “ефективну” політику. Принцип ефективності зумовлював визнання прийнятності засобів, які б не обмежувалися принципами моралі, однак, при потребі могли би “вбиратися в шати моральності”. Таким чином, ціннісною домінантою поведінки політика визнавався доволі популярний і нині принцип: “виглядати” і “видаватися” важливіше, ніж “бути”.

Н. Макіавеллі, якого вважають родоначальником таких поглядів, у своїй відомій праці “Державець” з цього приводу зазначав: “Зрештою...володареві досить лише дбати про перемогу і про державну безпеку – засоби завжди здадуться всім чесними і похвальними, бо юрбі важливий тільки успіх. Світ простацький... Володареві зовсім не обов’язково мати всі...чесноти, але обов’язково треба поводитися так, ніби він їх має” [Мак’явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець. – К.: Основи, 1998. – С.440, 441].

Як показала історична практика, такі спроби звільнити політичну діяльність від моральних оцінок, як правило, були пов’язані з виправдання антигуманних дій і, в кінцевому рахунку, призводили до втручання політики у сферу моралі та її поступове руйнування.

Історія різних народів у різні часи містить багато прикладів повного відриву політики від моралі, редуції макіавеллівського принципу “мета виправдовує засоби”. Мета “індивід та його благо” заміщувалася категоріями “клас”, “нація”, “людство”, а сама людина із самоцінного начала перетворювалася у засіб. Багато дослідників (наприклад, А. Авторханов у роботі “Походження партократії”) відмічали аморальність як видову ознаку тоталітаризму. Підпорядкування принципів моралі політичним цілям, підміна принципів загальнолюдської моралі інтересами соціальної, етнічної чи національної спільноти проявилася, наприклад, у комуністичних режимах у вигляді визнання моральним лише того, що слугує справі комунізму та інтересам класової боротьби пролетаріату, а у фашистських режимах – того, що слугує інтересам нації. Протиставлення групових інтересів та цінностей загальнолюдським, виправдання інтересами держави, нації або класу таких аморальних вчинків, як наклеп, донос, зрада призводили до деформації моральних засад суспільства та, в кінцевому рахунку, до формування найбільш кривавих режимів.

В наш час доволі розповсюдженим як серед науковців, так і серед політиків вважається так званий “компромисний” підхід, що базується на визнанні необхідності такого впливу моральності на політику, який би враховував її специфічні ознаки, зокрема, використання насилля. Прикладом цього підходу можуть бути погляди М. Вебера. Для визначення меж впливу моралі на політику, Вебер запропонував розділяти її на етику переконань та етику відповідальності. Етика переконань, на його думку, означає слідування моральним принципам, незалежно від витрат, жертв та результатів такого слідування. Етика відповідальності, в свою чергу, базується на врахуванні конкретної обстановки, наслідків, відповідальності політиків за результати своїх дій, а також на їх готовності запобігти більшому злу за допомогою меншого. Вибір на користь етики переконань або етики відповідальності у кожному конкретному випадку повинен визначати сам політик. Таким чином, практичне залагодження стосунків політики та моралі покладається на конкретного політика і може набувати для нього характеру моральної дилеми [Пугачев В.П., Соловьев А.И. Человеческое измерение политики // Введение в политологию. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 94].

Сам Вебер, оцінюючи складність такої моральної дилеми для окремої людини, у відомій промові “Покликання до політики” зазначав: “Хто прагне займатися політикою взагалі і зробити її своєю єдиною професією, той мусить усвідомлювати...етичні парадокси і свою відповідальність за те, що під їхнім впливом станеться з ним самим” [Вебер М. Покликання до політики //Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи. - С.187].

Проте, таке розуміння співвідношення політики та моралі має суттєвий недолік: покладаючи вирішення питання щодо слідування моральним принципам у політичній діяльності на самих суб’єктів політики, цей підхід по суті звільняє їх від відповідальності перед іншими людьми. Враховуючи особливості людської природи в цілому, особисту вдачу, рівень культури того чи іншого політика слід приймати до уваги той факт, що він може навіть не задумуватися над проблемою морального вибору. Це можна проілюструвати, звернувшись до розгляду проблеми моральності в сучасній українській політиці.

Як відомо, перехід до демократії в нашій країні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, значною мірою був ускладнений необхідністю кардинальних змін в економічній системі та переходом до ринкової економіки. Стрімкі зміни в економічній та політичній сферах зумовили руйнацію усталеної соціальної структури та системи соціальних відносин, що склалася на той час в країні. У такий переломний для суспільного життя країни момент особливо зросла роль національної політичної еліти, яка, будучи публічною за визначенням, є завжди взірцем для суспільства. Суспільство, навіть критично оцінюючи еліту, у власній поведінці все одно певним чином орієнтується на неї [Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти// Національна безпека і оборона. – 2003. - №9. –С.7].

В свою чергу, нова українська політична еліта, яка сформувалася з представників так званої „партійної номенклатури” та молодого українського бізнесу, продемонструвала власні моделі суспільної поведінки й власну систему моральних цінностей, яка не мала нічого спільного з тим, що колись В. Липинський назвав „вродженою шляхетністю духу”, а М. Вебер – „етикою високої відповідальності”. Навпаки, в умовах, коли була зруйнована існуюча за радянських часів системи партійного контролю за діями представників влади, а дієві механізми контролю з боку громадськості ще не сформувалися (в першу чергу, через слабкість інститутів громадянського суспільства в посттоталітарній Україні), політична еліта незалежної України продемонструвала таку систему моральних цінностей, в якій, на жаль, поєдналися одна з найбільш негативних рис старої, „номенклатурної” моралі - схиляння перед вищими при зневазі до нижчих, та характерна риса моралі „нової буржуазії” – зневажливе ставлення до закону. Відповідно, склалася ситуація, коли „розгублене, значною мірою позбавлене моральних орієнтирів суспільство отримало „взірець” у вигляді поведінки вищих представників еліти, головними рисами якої стала орієнтація на цінності особистого споживання, зневага до тих, кому пропонується керуватися законом, встановленим для всіх та загальними нормами моралі [Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти// Національна безпека і оборона. – 2003. - №9. –С.7]. Така поведінка не має нічого спільного з тими моралізаторськими гаслами, які виголошувалися та продовжують виголошуватися українськими політиками з високих трибун, і ця невідповідність сприяє формуванню та укоріненню свого роду „подвійної моралі” та деформації системи моральних цінностей в українському соціумі.

Особливо наочно небезпека існування „тіньової моралі” проявляється по відношенню до молодого покоління українців, для багатьох з яких досягнення більш високих статусних позицій в суспільстві пов’язується з необов’язковістю, а подекуди, й зі шкідливістю дотримання моральних норм. Так, згідно з даними соціологічних опитувань, 11% молоді визнають, що на них норми моралі не поширюються, 21 % - ігнорують закон, 25 % - вважають, що рівень і якість освіти в житті не має значення, головне – мати багатих батьків, родичів чи „своїх людей” у владі чи комерційних структурах [Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти// Національна безпека і оборона. – 2003. - №9. –С.7].

Ще одним тривожним показником зниження „порогу моральності” серед українських громадян є те, що багато з них готові задля „блага Вітчизни” прийняти та виправдати аморальність. Соціологічна служба Центру Разумкова в травні 2006 р. провела опитування, запропонувавши респондентам відповісти на запитання: "Як ви вважаєте, наскільки виправданим є застосування політиками дій, які, хоч і є сумнівними з точки зору моральності, врешті можуть призвести до покращення становища в країні?". Відповіді розподілилися таким чином: 6% вважають, що такі дії завжди є виправданими, 36% – є виправданими за певних обставин, 40% – за жодних обставин не можуть бути виправданими, 18% вагалися з відповіддю. Отже, ті, хто вважає, що за жодних обставин не можна переступати закони моральності, становлять серед наших співвітчизників не

більше 40%. [Міщенко М. Ще раз про моральність у політиці/
<http://www.pravda.com.ua/news/2006/6/1/42400.htm>]

Разом з тим, досягнення певного „ідеалу” соціальної поведінки все ще залишається бажаним для багатьох пересічних українців. Про це свідчить, зокрема, той факт, що "моралізаторська" позиція тих чи інших політичних сил, яка особливо проявляється у їхній передвиборчій риторичній, здатна підвищити рівень їхньої суспільної підтримки. Свідками цього ми були, зокрема, під час останніх президентських виборів. *Але не можна використовувати гасла щодо підвищення моральності безкінечно, не підтверджуючи їх відповідними зразками поведінки, конкретними повсякденними діями. Це не лише не сприяє підвищенню рівня довіри населення до влади, морально-етичній легітимації політичної діяльності в цілому, але й може призвести до поступового руйнування системи моральних цінностей суспільства.*

В умовах демократичної виборності політиків їхні індивідуальні якості не тільки не втрачають, а набувають навіть більшої ваги, ніж колись. Але їхня відповідність вимогам, які пред'являє суспільство до моральності своїх керманців, є недостатньою, хоча, безумовно, і необхідною, умовою „моральної” політики. Переконавання совісті, сумління можуть відрізнитися у різних людей, а оскільки вони відносяться до інтимної сфери індивіда, то до них в суспільстві немає прямого доступу. Тому сама лише совість тому ніяк не може бути основою політичного порядку.

Питання щодо підвищення “моральності” політичної сфери тісно пов’язані зі здійсненням правового та громадського контролю над діями суб’єктів політики, з розвитком громадянського суспільства й подальшою демократизацією політичного процесу в нашій країні. Як показує історичний досвід, саме за умов реальної демократії можливе досягнення прийняттого балансу між мораллю та політикою. Це можливо лише за умови гуманізації політики, зміцнення засад публічності, розгортання громадського дискурсу як основи морально-етичної легітимації політики.

Демократизація української держави, вихід її на міжнародну арену як рівноправного члена світового співтовариства зумовлює необхідність визначення нових підходів до проблеми співвідношення моральних норм та цінностей і політичних інституцій, моралі і політики в процесі модернізації нашого суспільства. У демократичному суспільстві держава як влада не може спиратися тільки на силу тих, хто керує, вона повинна мати авторитет, право підпорядковувати, яке повинне визнавати і виправдовувати суспільство. Саме тому процес демократизації тісно пов’язаний з реалізацією ідеї відкритості політики як важливої умови поєднання її з мораллю, взаємоповажного діалогу між владою та суспільством. [Малахов В.А., Єрмоленко А.М., Кисельова О.О. та ін Етика і політика: проблеми взаємозв’язку. – К.: Стило, 2000.- С.45] Лише за таких умов відбувається моральна легітимація існуючої політичної системи.

Очевидною є неможливість однозначно та назавжди вирішити складну та суперечливу проблему ролі моральних норм у політичній діяльності. Сьогодні, коли наше суспільство переживає складний період модернізації, багатьом здається, що немає іншого виходу, як прийняти доволі розповсюджені думки про “звільнення” політики, економіки та права моральних цінностей. Навіть прихильники ідеї поєднання політики і моралі, як правило, зводять її до традиційних чеснот та закликають до пробудження “сумління” у діючих політиків, до пошуку “сумлінних та добродійних” провідників нації, які, прийшовши до влади, будуть керуватися лише добрими і благородними намірами. Проте, віддаючи належне значенню добродійності та моральності окремих суб’єктів політичної діяльності, все ж більшу увагу слід приділити ролі моралі в обґрунтуванні ціннісної системи сучасного суспільства й осмисленні шляхів її впровадження. Пріоритет тут одержують такі базові демократичні цінності, як права людини, свобода, справедливість, а їх впровадження тісно пов’язується з розвитком громадянського суспільства, здійсненням правового та громадського контролю над діями суб’єктів політики, зміцненням засад

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

публічності. У цьому контексті слід відмітити, що реальний політичний режим, ступінь його демократичності залежить не тільки від якості законів, а й від того, як вони відображають історико-політичні традиції народу, потреби й інтереси різних соціальних груп, умови внутрішньополітичного розвитку, міжнародний контекст і, безумовно, наскільки добре вони виконуються.

Висновки до розділу 1

- Політичний процес – це функціональна характеристика політичної системи, зміст якої визначається виконанням суб'єктами політики своїх специфічних ролей та функцій. Зміст політичного процесу складає послідовність дій суб'єктів політики щодо реалізації їх інтересів. І насамперед, інтересів, пов'язаних з завоюванням, використанням та утриманням влади. Він охоплює способи і стиль політичної діяльності, форми і методи її здійснення в межах політичних інститутів, способи реалізації наявних політичних норм, а також різноманітні види політичної діяльності: збирання, аналіз, використання інформації, ухвалення і здійснення рішень, соціальний контроль. Характерна його риса – тісний зв'язок з політичною владою, а учасники – різноманітні суспільно-політичні сили, партії, рухи.
- За значущістю тих чи інших форм регулювання політичних відносин політичні процеси поділяються на базові та периферійні. За просторовими межами, в яких протікає політичний процес, виділяють світові (глобальні), регіональні та національні політичні процеси. За ступенем законності політичні процеси можуть бути конвенціональні (законні) та неконвенціональні (незаконні). З точки зору здійснення елітою і електоратом своїх функцій, неприхованого чи прихованого здійснення державою своїх повноважень і прерогатив можна виділити відкритий і прихований (тіньовий) політичні процеси.
- Можна виділити три режими протікання політичного процесу: режим функціонування, коли політичні процеси відображають просте відтворення структурами влади рутинних, щоразу повторюваних відносин між елітою та електоратом, політичними партіями, органами місцевого самоврядування; режим розвитку, коли структури і механізми влади виводять політику держави на рівень, який дав можливість адекватно відповідати на нові соціальні вимоги та поклик часу; режим занепаду, розпаду, коли рішення, які приймаються правлячою елітою, втрачають можливість управляти суспільством і регулювати соціальні відносини, а сам політичний режим втрачає стабільність і легітимність.
- Структура політичного процесу складається з декількох етапів: артикуляція інтересів груп та громадян; агрегування інтересів у єдину політичну позицію; вироблення політичного курсу; реалізація політичних рішень; здійснення контролю та арбітражу за станом та діяльністю політичної системи. На кожному з цих етапів провідну роль відіграють певні соціально-політичні інститути.
- Політична діяльність – це невід'ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп (класів, партій, суспільних організацій тощо), спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед, завоювання, утримання і використання влади. До структури політичної діяльності входять об'єкти (політична влада, політико-владні структури), суб'єкти (політичні партії, суспільні рухи, політичні діячі та державні особи, державні та політико-владні структури), процес діяльності.
- Особливостями політичного процесу в Україні є: корумпованість та криміналізація владних структур; неструктурованість самого політичного процесу, поєднання посад у законодавчій і виконавчій вертикалях, участь державних посадовців у фінансово-промислових групах та корпораціях; відсутність демократичних політичних традицій та політичної культури; більш відкрита зовнішня політика, аніж внутрішня; відсутність загальнодержавної комунікаційної системи; існування у різних гілок влади, різних політичних сил відмінних уявлень про майбутнє України, про етапи і засоби досягнення цього майбутнього; розбіжність інтересів народу в демократизації суспільного життя з інтересами частини управлінсько-бюрократичних кіл.
  - З крахом комуністичної системи надзвичайної актуальності для посттоталітарних країн набуло вивчення особливостей політичних процесів в умовах

демократичних перетворень. Демократизація сьогодні є однією з найпоширеніших та найістотніших складових світового політичного процесу. Вона охоплює не тільки Центральну та Східну Європу, але й Азію, Африку та Латинську Америку.

- Дослідження проблем переходу (транзиту) країн з авторитарними та тоталітарними режимами до демократії в сучасній науці активно ведуться з 60-х років ХХ ст. В рамках політичних наук сформувався цілий напрямок, що отримав назву порівняльної політології демократичного транзиту або транзитології (Theory of Transition). Щоправда, в науковому світі ще не склалася єдина термінологія щодо пояснення демократичних перетворень у політичному процесі. Одні науковці використовують термін «перехід», інші – додають слово «демократичний», треті – використовують кальку з англійського – «транзит», частіше – «демократичний транзит».

- Демократичний транзит є принципово новим типом політичної трансформації, який характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням. Історичними типами політичної трансформації загальноприйнято вважати модернізацію, революцію та переворот.

- Демократичний транзит істотно відрізняється від інших типів політичної трансформації. Так, якщо в ході модернізації процеси реформування не торкаються інституційних засад політичної системи, то демократичний транзит основною метою ставить саме інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів не виходячи при цьому за рамки правового поля. Якщо ж порівняти цілі і результати політичних дій (злам старих інституцій та заміна їх на нові), то можна стверджувати, що демократичний транзит являє собою мирну революцію, що майже не виходить за рамки правового поля.

- Визначення демократичного транзиту як процесу політичного переходу до демократичних форм правління вимагає виявлення низки параметрів, кожен з яких представляє важливість і потребує самостійного розгляду. До таких параметрів можна віднести витоки та рушійні сили й причини, межі (початок і кінець) та тривалість політичної трансформації, її етапи та способи здійснення, зовнішньополітичний контекст та отримані результати. Ці параметри можна згрупувати у такі стадії: лібералізація, демократизація та конституювання демократичних інститутів, консолідація демократії, завершення трансформаційних перетворень.

- Питання консолідації демократії є ключовим у демократичному транзиті, оскільки воно дозволяє визначити часові межі переходу до демократії. З досягненням консолідації нових демократичних інститутів політична система закінчує реформування й концентрується на завданнях стабілізації та вдосконалення досягнутого.

- Політичні процеси в Україні відповідають так званій етатистській (або консервативній) моделі політичної модернізації (один з провідних її авторів є С. Хантінгтон) Етатистська модель передбачає втручання держави в економічне життя суспільства, оволодіння податковими, фінансовими, інвестиційними, кредитними засобами економічного регулювання, регламентацію господарської діяльності, використання методів жорсткого централізованого планування, контроль за розподілом тощо. У негативному аспекті ця модель припускає посилювання бюрократичного адміністративного контролю, жорстке припинення всіх дій, направлених на підрив громадського порядку, обмеження свобод і прав людини, певне переслідування інакомислення.

- Неможливо побудувати новий (або укріплювати існуючий) суспільний лад, не маючи відносно систематизованої та взаємопов'язаної сукупності ідей, уявлень,

концепцій щодо принципів функціонування, особливостей владних відносин такого ладу. Така сукупність ідей і уявлень може приймати форму світогляду або ідеології.

▪ Між світоглядом та ідеологією є багато спільного, але є й принципова різниця. Вона полягає в тому, що світогляд є характерною ознакою індивідуального світосприйняття, завжди статичного (що важко піддається будь-яким змінам), в той час як ідеологія притаманна, насамперед, соціальним спільнотам і носить яскраво виражений динамічний характер, оскільки складає засади організованої політичної діяльності із збереження, перетворення або руйнування суспільно-політичної дійсності. Ідеологія завжди базується на світогляді, але, в кінцевому рахунку, спрямована на його перетворення (вдосконалення). Таким чином, якщо світогляд розглядати як ціннісну систему усвідомлення суспільно-політичної дійсності, то ідеологія виступатиме механізмом модернізації цієї системи.

▪ Основними світоглядно-ідеологічними засадами демократизації політичного процесу за С. Хантінгтоном та Р. Далем є: знання народу як єдиного джерела влади і суверенітету; пріоритет прав і свобод людини у владних відносинах між державою та індивідуумами; розвиток політичного, соціального та мовного плюралізму в суспільстві; вільний інформаційний простор, в якому функціонують захищені законом альтернативні джерела інформації; висока правова культура громадян, законслухняність та патріотизм; свобода слова: право висловлювати свої думки без загрози покарання з найширшого кола політичних питань, включаючи критику посадових осіб, уряду, режиму, соціально-економічного порядку та панівної ідеології; свобода створювати відносно незалежні асоціації чи організації, в тому числі незалежні партії та групи інтересів; всезагальне право обирати та бути обраним більшістю дорослого населення країни; виборність вищих посадових осіб, що обираються шляхом частих та чесно проводимих виборів, в ході яких примус застосовується відносно рідко; постійна та активна участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень з найголовніших проблем суспільного життя та державного управління, пошуку, оцінки та переоцінки управлінських рішень, що приймаються та їх альтернатив, а відтак і корекції політичного курсу, свідомо й активна участь у політичних процесах.

- Суспільним інструментом регулювання політичної діяльності виступають соціально-політичні норми, які забезпечують політичну діяльність, політичну поведінку суб'єктів політичної діяльності, виконання ними соціальних функцій. До них відносяться: суто політичні норми, правові норми, моральні норми, традиції та корпоративні норми.
- Політичні норми є невід'ємним компонентом будь-якої політичної системи, оскільки їх дія направлена на регулювання відносини між соціальними групами та окремими індивідами з приводу політичної влади, встановлення взаємозалежності між політичними цілями і засобами їх досягнення. Виступаючи засобом інституціалізації масової політичної активності, вони легалізують конкурентну боротьбу різних соціально-політичних сил та встановлюють її межі.
- Політичні норми знаходять своє вираження у нормах права, що, закріплюючи їх у визначених формах, забезпечують їх обов'язковість силою державного примусу. Практично будь-який аспект політичної діяльності та політичних змін має свої правові аспекти. Основні положення, що стосуються статусу суб'єктів політичного процесу та їхніх відносин, відображаються в конституційних нормах та більш детально розкриваються в законах, які також передбачають механізми реалізації прав, свобод і моделей взаємовідносин.
- Особливе місце серед соціальних норм, що регулюють політичний процес, займають норми, що не мають правового характеру. Ця особливість наочно проявляється у визначенні регулятивного впливу таких норм, як традиції, оскільки за умов відсутності особливих механізмів його забезпечення та державного примусу, їх вплив

Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства

забезпечуються лише тривалістю наслідування конкретного зразка поведінки, що стає поведінковим стереотипом, тобто нормою поведінки.

- Суттєвим чином впливають на діяльність суб'єктів політичного процесу корпоративні норми - норми політичних партій та громадсько-політичних організацій (профспілок, груп тиску і т.п.). Предметом їхнього регулювання є відносини, не урегульовані юридично (у силу неможливості або недоцільності такого регулювання). Корпоративні норми створюються структурними одиницями громадянського суспільства і відображають специфіку природи останніх.
- На відміну від політики, регулятивний вплив якої ґрунтується передусім на використанні примусових санкцій за невиконання вимог, мораль спирається головним чином на "санкції" совісті. Моральні норми в політиці виконують функції регулювання, оцінювання, легітимації, співвідносячи засоби діяльності суб'єктів політики, саму цю діяльність з критеріями добра або зла, справедливості або несправедливості, рівності і нерівності. Прийнятні форми взаємодії політики та моралі можливі за умови гуманізації політики, зміцнення засад публічності, розгортання громадського дискурсу як основи морально-етичної легітимації політики, здійснення правового та громадського контролю над діями суб'єктів політики, тобто залежать від розвитку громадянського суспільства, демократизацією ітичного процесу в нашій країні.